

ДОСЛІДЖЕННЯ У МЕЖАХ ПРОЕКТУ «Ініціатива»

*«Що може консолідувати кримських татар всередині
та навколо українського порядку денного»*

1. АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ
2. ВИВЧЕННЯ НАСТРОЇВ

Цей звіт був представлений Громадською Організацією “Києво-Могилянське Товариство Судових Дебатів” за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Проведення цього дослідження стало можливим завдяки щирій підтримці американського народу, наданій через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Зміст продукції є винятковою відповідальністю Громадської Організації “Києво-Могилянське Товариство Судових Дебатів” та не обов’язково відображає погляди USAID або уряду США. Забороняється відтворення та використання будь-якої частини цієї продукції у будь-якому форматі, включаючи графічний, електронний, копіювання чи використання в будь-який інший спосіб без відповідного посилання на оригінальне джерело.

Передмова до дослідження в межах проекту «Ініціатива»	3
ЧАСТИНА I	
ВСТУП ДО ЧАСТИНИ I	5
1. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ	7
1.1. Основа: тенденції та передумови	7
1.2. Змістовна реалізація права на самовизначення як головний вектор політико-правових прагнень кримськотатарського народу	9
2. ПРАГНЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ – ТЕОРІЯ	15
2.1. Чи має нація мати мету?	15
2.2. Якою може бути мета кримських татар?	16
2.3. Якими є особливості кримськотатарського народу?	19
2.4. Як кримським татарам як групі працювати із зовнішнім стосовно себе середовищем (Україна)?	21
3. ПРАГНЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР У МИНУЛОМУ – УРОКИ ІСТОРІЇ	23
3.1. Контекст	23
3.2. Ідеї та уявлення	26
3.3. Деколонізаційні прагнення	27
ЧАСТИНА II	
МЕТОДОЛОГІЯ	31
ВСТУП ДО ЧАСТИНИ II	33
1. СПРИЙНЯТТЯ КРИМСЬКИМИ ТАТАРАМИ НАЯВНОГО ПОСТУПУ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ПРАВ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ ТА МЕХАНІЗМІВ ЇХНЬОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ	35
1.1. Стан реалізації прав корінних народів в законодавстві України	35
1.2. Сприйняття кримськими татарами стану забезпечення прав кримськотатарського народу як корінного народу	37
2. ОСОБЛИВОСТІ САМОУСВІДОМЛЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР ЦІЛІСНОЮ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЮ СПІЛЬНОТОЮ В МЕЖАХ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОГО КОНТЕКСТУ	40
2.1. Розуміння мети	40
2.2. Розуміння власних характеристик	43
2.3. Уявлення про роль кримських татар у розвитку України	47
3. СПРИЙНЯТТЯ КРИМСЬКИМИ ТАТАРАМИ ВЛАСНОЇ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТІ ДЕКОЛОНІЗАЦІЙНИХ ПРАГНЕНЬ	51
3.1. Розуміння значення історичних подій та процесів	51
3.2. Прагнення кримських татар в історичному розрізі	61
ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА	
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ	68

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в лютому 2022 року суттєво ускладнило комунікацію всередині кримськотатарського народу, а також взаємодію значної кількості кримських татар із Українською державою та суспільством. Серед об'єктивних причин таких негативних явищ – наступ Російської Федерації в південних регіонах України, формування відповідної лінії зіткнення та як наслідок унеможливлення прямого фізичного доступу до півострова з материкової України, виїзд кримських татар за межі Криму та розпорошення в третіх країнах світу (в тому числі через загрозу мобілізації), подальше блокування українських медіа на окупованих територіях. Серед суб'єктивних – брак спільного розуміння поточних подій та бачення майбутнього всередині спільноти, відсутність майданчиків для змістовної дискусії.

Усвідомлення зазначеної проблеми лягло в основу заяви групи кримських татар на День кримськотатарського прапора влітку 2022 року, яка отримала назву «Ініціатива 26 червня». У заяві йшлося, зокрема, про необхідність у розробці бачення ролі та місця кримських татар у деокупованому півострові, обговоренні нового суспільного договору для кримських татар незалежно від їхнього місця проживання, забезпеченні сталого розвитку Криму, який формуватиметься з огляду на право кримськотатарського народу на самовизначення у складі незалежної України за підтримки української політичної нації.

Проект «Ініціатива» спрямований на подолання негативних явищ атомізації та актуалізацію спільних сенсів всередині кримськотатарського народу. Проект водночас покликаний протестувати ідеї, що мають потенціал для об'єднання кримськотатарського народу всередині та його залучення до загальноукраїнського порядку денного. Відповідні результати плануються до поширення всередині широкого кола стейкхолдерів та можуть бути використані для формування державних політик, а також для подальшого розвитку суспільного дискурсу навколо кримських татар.

Дослідження в межах проекту «Ініціатива» складається з двох частин, а саме:

- аналітичний звіт, спрямований на виявлення нормативно обґрунтованих ідей для успішної консолідації кримськотатарського народу;
- вивчення настроїв цільової групи через збір вторинних та первинних даних у межах якісного дослідження.

Відповідна робота проводиться групою дослідників, сформованою з числа науковців та викладачів Національного університету «Києво-Могилянська академія», а також залучених експертів.

ЧАСТИНА I

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

Виявлення «нормативно обґрунтованих ідей» як метод у сучасну добу домінування постмодерністської парадигми в суспільствознавчих науках потребує певного роз'яснення та обґрунтування. Дійсно, відносно значної кількості суспільно важливих питань соціальні та гуманітарні науки виробили усталене і в цілому консенсусне розуміння правильного та неправильного, доброго та сумнівного, корисного та шкідливого. Засади такого розуміння не проблематизуються, а дискусії відбуваються у межах нормативно санкціонованого дискурсивного простору. Взаємодія суб'єктів в особі держав та їхніх органів, громадськості, індивідів реферується відносно відповідних правил та підходів, вичерпно визначених у міжнародно-правових документах та актах національних законодавств.

У випадку із корінними народами сучасний поступ наук про суспільство суттєво відстає від запиту таких спільнот, осіб з їхнього числа та відповідних держав-суверенів на врегулювання їхніх місця, ролі та особливостей функціонування в сучасному світі. Кримські татари в Україні в цьому контексті не є виключенням – формулювання нормативно бажаного стану відносин всередині кримськотатарського народу, а також особливостей його взаємодії із іншими компонентами у межах ширшої системи (український суспільний простір) залишається потребою, на яку не надано належної відповіді.

Пошук нормативно обґрунтованих ідей у межах даного аналітичного звіту відбувається в три кроки, пов'язані між собою послідовною логікою. У першу чергу, проводиться аналіз міжнародно-правових норм та норм національного законодавства як відображення наявного консенсусу щодо природи та обсягу прав корінних народів. Отримані результати тлумачаться для розуміння поточного стану розвитку відповідної політико-правової думки. Оскільки правове регулювання питання, усвідомлення важливості якого є надбанням останніх лише 30-40 років, не є достатньою основою для належного встановлення нормативного простору, у межах наступного кроку проводиться пошук нормативно бажаних понять, категорій, сенсів у дотичних теоріях, що можуть запропонувати належну епістемологічну рамку для більш цілісного та якісного розуміння предмету дослідження. У межах такого пошуку використовуються теорії з етнополітології у світлі соціального конструктивізму та системного мислення. І наостанок, аналітичний звіт підсумовує емпіричний пошук сенсів, що в минулому продемонстрували потенціал до успішної консолідації кримських татар. Уроки історії кримських татар у модерну епоху розглядаються під кутом виявлення панівних наративів на різних етапах розвитку кримськотатарського народу.

На кожному з кроків формулюються підсумки, що пропонуються не як встановлені істини, але як гіпотези, що потребують тестування. Таким чином, підсумки нормативної складової дослідження складатимуть основу для збору якісних даних у межах його другої частини, що фокусуватиметься навколо попередньо сформульованих ідей.

Кримськотатарський народ, що уявляє себе цілісною спільнотою, об'єднаною низкою характеристик, і самоідентифікують себе корінним народом Криму, а відповідно і України, є об'єктом дослідження. При цьому в звіті використовуються як взаємозамінні такі поняття як «народ», «етнічна спільнота», «етнонаціональна спільнота», «нація». Останнє – не розуміється в контексті сучасного міжнародного права, що визначає нації синонімічно до держав “nation-states”, але в контексті політико-правової думки модерної епохи, коли народи розглядались як такі, що прагнуть власних національних держав. У звіті не використовується поняття «етнос» як таке, що частіше вживається для категоризації спільнот у примордіалістській науковій традиції, яка не розглядається в даному звіті. Назви народу «кримські татари» та «кримці» у звіті вживаються як взаємозамінні. Поняття «націоналізму» в звіті використовується у вузькому розумінні та не включає / не є синонімічним поняттю «патріотизм».

1. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Чого міг би / мав би прагнути кримськотатарський народ колективно та особи з його числа з огляду на політико-правові норми стосовно корінних народів, зафіксовані в національному законодавстві України, а також у документах міжнародних організацій?

В цій частині розкриваються тенденції, що визначили політико-правовий вимір прагнень кримськотатарського народу як корінного народу України, пояснюється важливість, сутність і зміст права корінних народів на самовизначення, що їх розвиває міжнародне право протягом останніх десятиліть. Право на автономію, як політико-правовий інструмент реалізації права корінного народу на самовизначення, може бути втілено у багатьох формах. Аналіз світового досвіду надає розуміння мінімальних стандартів та найкращих практик, що їх може бути застосовано у створенні та запровадженні моделі територіальної автономії за умови якісної контекстуалізації – адаптації до конкретної ситуації. Втім, головним у визначенні змісту, форми, обсягу повноважень та інших компонентів автономії корінного народу є цілі та потреби, сформульовані ним у відповідності до міжнародного права та комуніковані державі в рамках політичного діалогу.

1.1. Основа: тенденції та передумови

Політико-правовий аспект прагнень кримськотатарського народу може спиратися на низку факторів, тенденцій та подій його історії, що проявилися та відбулися протягом останніх тридцяти років:

- усвідомлення і самоідентифікація більшістю народу того, що він є корінним в Криму, а відповідно й в Україні;
- формування та цементування консенсусу в українському суспільстві: кримськотатарський народ є корінним народом України, а Крим – єдиною його Батьківщиною, на якій він сформувався, прагне зберегти та розвивати себе як самобутній народ, свою ідентичність та її маркери;
- визнання Українською Державою кримськотатарського народу як корінного народу України із наданням гарантій захисту та реалізації його невід'ємного права на самовизначення у складі суверенної і незалежної Української Держави, закріплення цього статусу у правовій реальності на рівні закону, і як частина цього процесу;

¹ Постанова Верховної Ради України від 20.03.2014 року №1140 “Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави”

² Закон України від 01.07.2021 року №1616 “Про корінні народи України”

- підтримка Україною Декларації Організації Об'єднаних Націй з прав корінних народів³ (Декларація ООН) - фундаментального документу, що детально визначає права корінних народів у міжнародному праві, проголошує основоположні цінності та встановлює принципи в сфері визнання, дотримання та захисту цих прав; Декларація впроваджує мінімальні стандарти прав корінних народів та в певному сенсі може розглядатися як рамковий документ, що містить критерії, яких можуть досягти держави та корінні народи в процесі імплементації цих прав, зокрема права на самовизначення;
- формування традиції проведення регулярних консультацій – фактично політичного діалогу між Українською Державою, що представлена Президентом, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, окремими міністерствами, іншими державними органами та Меджлісом як з вищим представницьким, виборним органом кримсько-татарського народу, а також з експертами з числа кримськотатарського народу задля розробки та імплементації правових норм, спрямованих на забезпечення та захист окремих прав народу; закріплення цієї традиції у законодавстві України для виконавчої влади⁴;
- визнання Європейським Союзом, в особі Європейського парламенту, що одним з елементів євроінтеграційних процесів України є право кримськотатарського народу на самовизначення як корінного народу України в складі суверенної Української Держави;
- прагнення кримськотатарського народу, що його закріплено у програмних документах національного руху, подолати наслідки геноциду 1944 року та реалізувати право на самовизначення в Криму – національній території народу, від повідно до міжнародного права.

Вказані цілі, попри відсутність єдиного бачення шляхів/способів досягнення, ймовірно мають потенціал для консолідації народу. Ця гіпотеза може бути підтверджена, якщо розглядати ставлення кримців (кримських татар) до цих цілей крізь окремі компоненти, зокрема: відновлення топоніміки, відновлення державності у форматі автономії, збереження та розвиток мови, збереження історичних пам'яток, досягнення у сфері культури (Євробачення, “Кримський Інжир”), освіти та спорту.

---

³ Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів, прийнята Резолюцією Генеральної Асамблеї 61/295 від 13.09.2007 року

⁴ Постанова Кабінету Міністрів України від 19.08.2022 року №1018 “Про затвердження Порядку проведення консультацій органами виконавчої влади з представницькими органами корінних народів”

⁵ European Parliament Resolution of 11 February, 2021 on the implementation of the EU Association Agreement with Ukraine, item 60

⁶ Декларація про національний суверенітет кримськотатарського народу

1.2. Змістовна реалізація права на самовизначення як головний вектор політико-правових прагнень кримськотатарського народу

Право на самовизначення у міжнародному праві. Корінні народи

Дві ключові тенденції згадані вище – самоідентифікація себе корінним народом та визнання цього державою відсилають нас до сфери міжнародного права, що визначає та регулює забезпечення та захист прав корінних народів.

Політико-правовий вимір стратегії кримськотатарського народу може бути представлено у вигляді станів, за умови досягнення яких:

- забезпечено та захищено його права як корінного народу відповідно до
  - його цілей, інтересів, очікувань, а також уявлень про адекватний рівень та якість, що їх має бути досягнуто задля подолання наслідків геноциду;
  - стандартів, що їх пропонує міжнародне право та які офіційно підтримала Україна шляхом прийняття відповідного законодавства;
- забезпечено інтереси, очікування України як суверенної, незалежної, демократичної, правової держави.

Проголошена у червні 1991 року, Декларація про національний суверенітет стала ключовим стратегічним документом, що закріплював прагнення кримськотатарського народу реалізувати колективне право на самовизначення в Криму як національній території народу. Право на самовизначення було визнано Міжнародним Судом ООН як один з найважливіших принципів міжнародного права. Викладена ідентично у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права⁷ та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права⁸, стаття перша закріплює право всіх народів на самовизначення. На підставі цього права народи вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

Самовизначення є безперервним процесом, що забезпечує постійну участь корінних народів у прийнятті рішень і здійсненні контролю над своєю долею⁹. Найбільш вичерпно право корінних народів на самовизначення викладено у Декларації ООН про права корінних народів. Декларація ООН слугує найавторитетнішим дороговказом, що допомагає державам та корінним народам віднайти шляхи та способи застосування вже

⁷ Case Concerning East Timor (Portugal v Australia) Merits, Judgment, ICJ Reports 1995 4 at 102, para 29.

⁸ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

⁹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права

¹⁰ A/HRC/15/35 Progress report on the study on indigenous peoples and the right to participate in decision-making

існуючих, визнаних та обов'язкових до виконання стандартів прав до ситуацій корінних народів. Щодо права на самовизначення Декларація ООН застосовує формулювання, що є аналогічним тому, що закріплено у пактах і лише уточнює, що корінні народи так само мають право на самовизначення. Складові права на самовизначення, що їх закріплено у Декларації ООН, аналогічні тим, що встановлені Міжнародними пактами і за формулюванням, і за змістом. Відтак, Декларація ООН не створює нове право, а уточнює, ґрунтуючись на принципі рівності всіх народів, що добре відоме у міжнародному праві право на самовизначення застосовне й до корінних народів. У липні 2020 року, у своєму дослідженні¹¹ "Експертний механізм ООН з прав корінних народів (Експертний механізм) пікреслив, що всі права, що їх закріплено у Декларації, є неподільними, взаємозалежними та витікають з одного основного права – права на самовизначення. Цей висновок було неодноразово зміцнено у інших документах Експертного механізму.

За відсутності реалізації права на самовизначення жодне інше право не може бути реалізованим у повному обсязі¹². Право на самовизначення є фундаментом всіх прав, що закріплені в Декларації та фігурує у статті 4 (право на автономію або самоуправління), статті 5 (право зберігати і зміцнювати свої інститути), статті 18 (право на участь у прийнятті рішень з питань, які зачіпають їхні права, збереження і розвиток власних установ), статті 19 (право на вільну, попередню та усвідомлену згоду перед прийняттям та здійсненням законодавчих або адміністративних заходів, які можуть їх зачепити), статті 20 (право на збереження та розвиток своїх політичних, економічних та соціальних систем і інститутів) і статті 33 (право на визначення ідентичності та визначення структури своїх інституцій). Водночас Декларація встановлює, що реалізація корінними народами свого права на самовизначення має здійснюватися відповідно до міжнародного права і не може призводити до порушення територіальної цілісності суверенних та незалежних держав.

Мета реалізації права на автономію: конфлікти vs деколонізація

В контексті права корінних народів на самовизначення особливого значення набуває стаття 4 Декларації ООН, яка артикулює право корінних народів на автономію. Часто важливість дотримання колективних прав та запровадження територіальних автономій, зокрема у Європі, має на меті зниження ризику конфліктів між етнічними/мовними групами/спільнотами у багатоетнічних регіонах¹³. Територіальна автономія розглядається як засіб поділу внутрішньої влади, що спрямована на збереження культурної та етнічної особливостей окремого регіону. Задля цього автономія передбачає передачу певного мінімуму повноважень чітко визначеній території.

---

¹¹ Right to land under the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples: a human rights focus

¹² Зусилля з реалізації Декларації ООН про права корінних народів: корінні народи і право на самовизначення

¹³ Solving Ethnic Conflict through Self-Government, A Short Guide to Autonomy in Europe and South Asia, Thomas Benedikter

Певні елементи та інструменти, що витікають з цього розуміння, можуть бути використані в окремих випадках і для забезпечення прав корінних народів, зокрема кримців. Наприклад, емпірично виведений висновок про те, що змістовна та комплексна реалізація політичних прав виступає єдиним ефективним інструментом реалізації всіх інших прав, включаючи ті, що впливають на збереження та розвиток мови і культури.

Втім ситуації, в яких нерідко опиняються корінні народи, обумовлюють іншу головну мету та етичний базис, коли йдеться про їхнє прагнення реалізувати своє право на самовизначення, автономію і розвиток. Цей етичний базис фігурує у преамбулі Декларації ООН та окрім принципу рівноправ'я корінних народів з усіма іншими народами, пов'язаний з важливістю визнання негативних і руйнівних наслідків їх колонізації. В свою чергу, визнання цих наслідків актуалізує питання про необхідність їхнього подолання та надання корінним народам допомоги у відновленні їхнього права на розвиток відповідно до їхніх потреб та інтересів.

Підхід за яким право корінного кримськотатарського народу на самовизначення і автономію витікає з міркувань “запобігання конфлікту” є малоактуальним, зважаючи на контекст та відсутність в Криму насильницьких міжетнічних конфліктів в минулому і навіть за умов тимчасової окупації. Визнання та ефективне забезпечення державою колективних прав народу і як результат – створення особливого політико-правового режиму, що його запроваджено у законодавстві, є засобом досягнення цілей, що їх визначає сам народ. В умовах відсутності у кримців материнської держави, реалізація колективних політичних, економічних, соціальних та культурних прав підвищить шанси народу на його збереження як самобутньої, цілісної спільноти, його маркерів ідентичності, що знаходяться на межі знищення внаслідок колонізації 18 та 19 століть, геноциду 1944 та тимчасової окупації 2014 року. Реалізація політичних прав надасть народу інструменти задля уникнення ізоляції і маргіналізації, а в подальшому – виходу на шлях розвитку відповідно до власних цілей і потреб.

Реалізація політичних прав шляхом автономії – інструмент задля реалізації права на самовизначення

Концепція політичної (територіальної) автономії відображає дедалі краще розуміння неефективності та слабкості індивідуального підходу до захисту прав різних груп, що складають меншість у державі чи її певному регіоні. Втім, у міжнародному праві відсутнє загальновизнане поняття автономії, як і консенсус поміж дослідниками і політиками щодо того, що саме означає концепція автономії. У контексті забезпечення та захисту прав корінних народів, автономію можна розглядати як політико-правову інституційну рамку та інструмент впровадження права цих народів на самовизначення разома з

усіма його компонентами¹⁴. Право на автономію є необхідною умовою для реалізації всіх інших прав, що їх закріплено у Декларації ООН. Автономія, за визначенням Спеціального доповідача з питання про права корінних народів, – це право корінних народів організувати і спрямовувати своє життя за своїми власними цінностями, інститутами та механізмами в рамках держави, частиною якої вони¹⁵ є. Через автономію корінні народи реалізують свою політичну і культурну візію та забезпечують її передачу наступним поколінням.

Як ефективний засіб реалізації права корінного народу на самовизначення, автономія може бути запроваджена у різних формах та відповідно мати різне змістовне наповнення, обсяг прав і повноважень. В світі функціонує величезна кількість автономій, що суттєво відрізняються якісно і змістовно. Відтак, будь-яка спроба сформулювати ідеальний “стандарт” чи “рецепт” автономії не матиме сенсу. Найважливіше правило, що має визначати розробку територіальних автономій – розуміння унікальності кожної ситуації, її контексту та умов. Моделі комплексних автономій не можуть бути застосовані в іншому контексті, регіоні будь-де у світі. На сьогодні окремі дослідження просунулися у систематизації досвіду функціонування різних автономій, що допомогло сформулювати мінімальні стандарти.

Мінімальні стандарти територіальної автономії, що їх запропоновано нижче, відображають частину потенційного набору засобів, що їх можуть використовувати корінні народи і держави задля пошуку шляхів забезпечення прав відповідно до міжнародного права. Так само ці стандарти можуть допомогти у віднайденні унікального рецепту автономії кримськотатарського народу в процесі політичного діалогу з Українською Державою, відповідно до цілей, інтересів, потреб обох суб'єктів.

Політичне представництво корінного народу в автономії (органах автономії): спеціальні механізми, що забезпечують представництво корінного народу у законодавчих, виконавчих та інших органах автономії.

Політичне представництво корінного народу на національному рівні: незалежно від розміру території та населення автономії, корінний народ має представництво в національному парламенті.

Нормотворчі та виконавчі функції – наявність у автономії такого обсягу повноважень, що дозволить досягти основної мети автономії – забезпечити право корінного народу на самовизначення разом з усіма компонентами цього права, зокрема щодо захисту ідентичності, культури та матеріальної бази для автономії. Інколи до повноважень автономії можуть входити деякі питання оподаткування, судочинства та інших сфер.

---

¹⁴ Report. Indigenous Peoples' Rights to Autonomy and Self-Government as a Manifestation of the Right to Self-Determination

¹⁵ Зусилля з реалізації Декларації ООН про права корінних народів: корінні народи і право на самовизначення

Законодавче закріплення автономії у Конституції або конституційному законі, який може бути змінено лише кваліфікованою більшістю національного парламенту, після консультацій з корінним народом/органами автономії.

Процедура врегулювання спорів між центральною владою та автономією - перший рівень для розв'язання спірних питань - шляхом медіації у спільних комісіях, що складаються з представників влади на національному рівні та від автономії.

Засоби правового захисту на двох рівнях, що передбачають можливість захисту як індивідуальних прав стосовно дій/нормативних актів органів автономії, так і прав корінного народу стосовно дій центральної влади.

Повноваження корінного народу через автономію щодо економічних ресурсів: повноваження включають регулювання щодо використання основних економічних ресурсів регіону. До відання автономії можуть бути включені: регіональна економічна політика, ринок праці, захист навколишнього середовища, містобудування, та інших питань, що є необхідними для забезпечення цілей автономії.

Мовні права корінного та повноваження, що є необхідними для забезпечення культурного розвитку: автономія корінного народу має повноваження, що є необхідними для розробки, прийняття та реалізації стосовно освітньої, мовної, інформаційної/медіа політик та політики збереження культурної спадщини. Визнання офіційного статусу мови корінного народу та можливість її використання в публічній сфері в межах автономії.

Представництво на міжнародному рівні - можливість представлення автономії на міжнародному рівні шляхом членства/участі в міжнародних організаціях, необхідність отримання державою попередньої, вільної та поінформованої згоди корінного народу, якщо міжнародні договори мають потенційний негативний вплив в межах автономії.

Консоціальні структури - комплексні механізми розподілу влади та повноважень в автономії задля забезпечення політичного представництва та участі всіх груп в процесах прийняття рішення. Втім, функціонування демократії консенсусу можливе лише за умови здатності еліт всіх етнічних спільнот/груп знаходити консенсус щодо принципових питань.

Підсумки

- зміст та форма автономії мають відображати результат втілення корінними народами своїх прав, зокрема права на самовизначення, що його реалізовано в процесі політичного діалогу з державою відповідно до міжнародного права, цілей та потреб корінного народу.
- один з найважливіших етапів на шляху до реалізації кримськотатарським народом свого права на самовизначення та автономію полягає у необхідності усвідомленого визначення та узгодження ним цілей та потреб, що їх має забезпечити автономія.
- такий крок допоможе кримцям віднайти необхідний обсяг повноважень та інших компонентів автономії, а також чіткіше сформулювати свій запит державі ще до початку перемовин.

2. ПРАГНЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ – ТЕОРІЯ

Чого міг би / мав би прагнути кримськотатарський народ як цілісна етнонаціональна спільнота, що самовизначається?

2.1. Чи має нація мати мету?

Чи є етнонаціональна спільнота (далі - нація) природним явищем, або ж сконструйованим?

Цінність відповіді на це питання полягає в розумінні ключової відмінності між природними та сконструйованими явищами, яка полягає в наборі обов'язкових складових, за допомогою яких ми такі явища аналізуємо та розуміємо¹⁶. Природній феномен пояснюється через власні внутрішні характеристики та через умови зовнішнього середовища, у межах якого внутрішні характеристики забезпечують стабільне існування такого феномену. Сконструйоване явище додатково до внутрішніх характеристик та умов зовнішнього середовища має мету. Така мета може бути як сформульована авторами конструювання, так і не усвідомлена і відповідно не сформульована.

Тож чи є нація природним явищем? Є думка, що нації існували з давніх часів та були пробуджені низкою подій модерної епохи. Такий романтизований погляд на національні спільноти поширився серед європейського інтелектуального авангарду (Руссо, Гердер, Гете, Шиллер) у 18-му та 19-му століттях і панував до середини 20-го. Після пробудження, ймовірно, найбільш популярний прогноз їхнього розвитку був даний Гегелем: "нації можуть пройти тривалий історичний шлях, аж поки досягнуть свого призначення – сформуються у держави"¹⁷. Розвиток спільнот як об'єктивний закон буття мав би поширюватись на кожну спільноту і не залишати варіативного простору для інших сценаріїв розвитку, сконструйованих суб'єктивним зусиллям.

Протягом 20-го століття прогноз щодо неуклиненності руху націй до державотворення продемонстрував певну хибність. У світі, який пройшов крізь низку подій, що мали б пробудити навіть найбільш "сонливі" нації (розпад імперій після Першої світової війни, деколонізаційні процеси другої половини минулого століття, формальне закріплення прав народів на самовизначення в міжнародному праві) сьогодні налічується понад 1000 культур¹⁸ і близько 200 держав. При цьому однозначним перебільшенням виглядало б твердження, що понад 800 бездержавних етнонаціональних спільнот наразі прагнуть незалежності від наявного суверена.

¹⁶ Simon H. The Sciences of the Artificial, 3rd ed., 1996

¹⁷ Hegel G.W.F. Lectures on the Philosophy of World History. - Cambridge, 1975. Цитовано за: Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. - К.: Таксон, 2003. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm>

¹⁸ Cultures. How many cultures are there in the world? - Режим доступу:

<http://unitedcultures.org/cultures#:~:text=World%2C%207%20continents%2C%20235%20countries,and%20music%2C%20poetry%20and%20philosophy>

У другій половині 20-го сторіччя у науковому знанні про національне, як і в інших суспільних науках, відбулась важлива зміна парадигми. У межах нового постмодерного світогляду у науковий мейнстрім увійшло сприйняття націй як явищ сконструйованих, а відповідних спільнот – як “уявлених”.

2.2. Якою може бути мета кримських татар?

Тож якщо етнонаціональна спільнота - явище сконструйоване, то яку мету вона може переслідувати, якого бажаного стану прагнути?

Націоналізм та його пропозиція

Одну з відповідей формулює націоналізм як “політичний принцип”, згідно з яким політична та національна одиниці мають збігатися²⁰ Націоналізм використовує риторику про об’єктивні закони розвитку націй як прийом для обґрунтування свідомо визначених цілей. Поширеність націоналізму в світі полягає в його здатності зберігати релевантність за різних обставин. Так, бездержавні етнонаціональні спільноти націоналістичний імператив спонукає до створення державних (сепаратизм, іредентизм) та квазі-державних форм (федералізація держави-суверена, деволюція, особливий статус тощо) існування. Водночас для спільнот, що утворили національну державу, націоналізм пропонує внутрішню експансію культури, мови та інших особливостей титульної нації в межах держави та відповідне виштовхування чужих елементів у маргінес. У його крайніх формах націоналізм спонукає до зовнішньої експансії та відповідної агресії проти сусідніх держав та народів. Різні прояви націоналізму, продемонстровані в 20-му столітті, свідчать про його здатність пропонувати релевантну телеологію по суті для будь-якої етнонаціональної спільноти.

Чи є націоналізм єдиною світоглядною оптикою, в межах якої етнонаціональні спільноти визначають мету свого існування та розвитку і чи кримським татарам визначають свої цілі саме в такому світлі?

З одного боку, під час масового повернення кримських татар з місць депортації 28 червня 1991 року Курултай ухвалив Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу, в якій, зокрема, були присутні такі рядки: «політичне, економічне, духовне і культурне відродження кримськотатарського народу можливе лише в його суверенній національній державі, цієї мети буде прагнути кримськотатарський народ, використовуючи всі засоби, передбачені міжнародним правом²¹». Водночас такий крок кримських татар можна пояснити як відповідь на сепаратистські дії кримських комуністів на початку 1991 року, які на тлі розпаду СРСР ініціювали низку рішень, спрямованих на відновлення Республіки Крим як суб’єкта СРСР та на перегляд рішень щодо передачі Криму УРСР.

²⁰ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування походження й поширення націоналізму. - К.: Критика, 2001

²¹ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. - К.: Таксон, 2003. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm>

²² ДЕКЛАРАЦІЯ О НАЦИОНАЛЬНОМ СУВЕРЕНИТЕТЕ КРЫМСКОТАТАРСКОГО НАРОДА. - Режим доступу: Cidct.org.ua/avdet/1991-avdet-15-16-11-lipnya/

Тобто ухвалення Декларації варто розглядати не стільки в межах формування картини власного бажаного майбутнього стану, скільки як реакцію на зміни в зовнішньому середовищі, спрямовану на протидію таким змінам.

Декларування мети створення власної держави кримськими татарами неодноразово піддавалось критиці з боку Української держави, у тому числі в особі найвищих посадових осіб. Відома вимога президента Ющенка в 2005 році щодо скасування згаданої Декларації, яка сприймалась як джерело напруги на півострові²²

Водночас після подій 1991 року кримські татари в особі представницьких органів не повторювали та ніяк не актуалізували вимогу щодо «суверенної національної держави», усвідомлюючи політичну недоцільність та правову неприпустимість порушення територіальної цілісності Української держави, а також потенційне напруження в межах самого півострова, більшість населення якого складала не кримські татари. Як приклад, у березні 2014 року на позачерговій сесії Курултаю, скликаній у зв'язку із окупацією та спробою анексії Криму Російською Федерацією, кримці замість оголошення власного «референдуму» та створення держави оголосили про «створення національно-територіальної автономії».

Отже, кримські татари бачать свій розвиток у межах Української держави. Вочевидь, націоналізм як принцип не ліг в основу цілепокладання. Якщо так, то до якого майбутнього можуть прагнути кримські татари як цілісна етнонаціональна спільнота?

Після націоналізму

Відповідь на питання, яка саме ідеологія або світогляд мають та можуть постати замість націоналізму, не є очевидною. Передбачення і поради мислителів минулого століття про неминучість та бажаність переходу до глобальної цивілізації, універсальної культури, що об'єднуватиме людство на наднаціональному рівні не справдилися і не знаходять однозначної підтримки²³.

Водночас, теоретично обґрунтованими і практично успішними виглядають міркування щодо передумов для відходу від націоналізму як єдиної оптики бачення майбутнього етнічними спільнотами. Ернест Гелнер, впливовий дослідник націоналізму, у своїй визначній праці «Нації та націоналізм», сформулював наступні:

- подолання комунікативних, класових нерівностей;
- політична, економічна мобільність усередині гомогенного суспільства.

---

²² «Найбільші українці Криму» відвертаються від України? - Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/1331283.html>

²³ З-поміж інших подібні прогнози та побажання в 20-му столітті висловлювали Поль Рікер «Людство, що розглядається як єдине ціле, вступає в еру загально планетної цивілізації, що свідчить про колосальний прогрес в усіх областях життя, але в той самий час ставить надскладну задачу адаптування культурного надбання до цього нового стану та його збереження» («Універсальная цивилизация и национальные культуры»), а також Хосе Ортега-і-Гасет «Європа має об'єднатися в Сполучені Штати Європи» («Повстання мас»).

Тобто, чим меншою є соціальна дистанція між громадянами, що можуть мати відмінну етнічну самоідентифікацію, тим вищою є ймовірність відході від націоналістичного цілепокладання. І навпаки, чим вищими є культурні, економічні, політичні та інші бар'єри, тим більшим є бажання громадян, що відносять себе до нетитульних етнічних спільнот, взяти на озброєння націоналістичний імператив.

Кримські татари володіють об'єктивно відмінними²⁴ по відношенню до більшості в Криму і титульної української нації в цілому в Україні характеристиками. Такі властивості включають інше віросповідання, культуру, імена та прізвища, а також, як правило, антропологічні відмінності. **Відсутність заходів, свідомо спрямованих на інтеграцію кримських татар до українського суспільства, зберігатиме дистанцію між кримськотатарським народом, з одного боку, та українським суспільством, з іншого.**

Френсіс Фукуяма на додачу до матеріальних, раціонально утилітаристських міркувань, сформульованих Гелнером, підкреслює важливість визнання як умови до успішного співіснування різних за етнічним походження людей. У своїй праці «Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості» він зазначає про універсальне бажання людей «здобути визнання власної гідності або статусу»²⁵. При цьому самоповага індивіда залежить від поваги до більшої групи, до якої він себе відносить. Чим більше втрачається гідність групи, тим більш невидимими для інших стають члени такої групи. Невидимість є причиною ресентименту, що штовхає представників меншинних, як правило, груп на радикалізацію, до проявів якої Фукуяма відносить, націоналізм та ісламізм.

У разі успішного забезпечення вищезазначених передумов всередині України кримські татари матимуть простір для формулювання нормативного бачення майбутнього не на основі націоналістичного принципу. Відповідним може бути і очікування Української держави та суспільства. Як саме та які саме цілі будуть сформульовані – є відкритим питанням, відповідь на яке залежить від власне кримських татар. У будь-якому разі творення відповідних сенсів має стати наслідком свідомого зусилля²⁶. Отже, лідерство серед самих кримців є необхідною передумовою для подальшого розвитку народу. Успішне лідерство означатиме вдале визначення цілей розвитку спільноти, що відповідають особливостям кримськотатарського народу та співвідносяться із зовнішнім середовищем, у межах якої відбуватиметься такий розвиток.

---

²⁴ Гелнер такі характеристики називає «антиентропійними» як такі, що унеможливають амальгамацію людини у зовнішньому середовищі через об'єктивні ознаки, що легко розрізняються (наприклад, колір шкіри).

²⁵ Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості. - К.: Наш Формат, 2020. Стор. 84

²⁶ Щедровицкий Г. Деятельность организации, руководства и управления / Путеводитель по методологии Организации, Руководства и Управления. - М.: Дело, 2003. Стор. 15-23

Підсумки

- націоналізм досі є актуальним у світі, але не обов'язково єдиною світоглядною рамкою для міркування про майбутнє етнонаціональних спільнот у тому числі кримських татар у межах України;
- перехід від націоналізму до іншого світогляду можливий у разі виконання низки умов, серед яких:
  - висока соціальна мобільність;
  - визнання як основа для відчуття власної гідності.
  - визначення мети розвитку кримськотатарського народу потребує свідомого зусилля, що актуалізує потребу в лідерстві.

2.3. Якими є особливості кримськотатарського народу?

«Чим краще знаємо внутрішнє та зовнішнє середовище, тим вище ймовірність виконати функцію» (Герберт Саймон)

Гелнер виділяв два типи внутрішніх характеристик етнонаціональних спільнот, а саме: культурні та вольові. Культурні особливості допомагають розрізнити «свій-чужий». Серед таких поширених маркерів, що історично допомагали визначити етнічні межі в епоху індустріалізації, ключову роль відігравали такі характеристики як мова та конфесійна належність. Ентоні Сміт до цього переліку також додає групову власну назву, міф про спільне походження, чуття солідарності, зв'язок із конкретним «рідним краєм».

Кримські татари історично вирізнялись на основі наступних характеристик:

- *іслам як віросповідання на відміну від сусідів християн та юдеїв (депортація тюркомовних і культурно споріднених урумів наприкінці 18 сторіччя з огляду на конфесійну приналежність);*
- *уявлення про спільне тюркське та автохтонно кримське походження на відміну слов'янського походження сусідів;*
- *зв'язок із Кримом як виключною колыскою народу.*

З огляду на зазначене, можна припустити, що кримськотатарська мова об'єктивно не відіграла роль маркера для виокремлення народу. На відміну від інших народів Східної Європи кримські татари не стали основною групою населення, завдяки якій відбулась індустріалізація у Криму, що вимагало б поширення стандартизованої мови.

---

⁹ Сміт Е. Національна ідентичність. - К.: Основи, 2004. Стор. 29

Епоха розбудови залізниць, фабрик та заводів у Криму співпала із активною колонізацією півострова та його міст етнічними росіянами, вихідцями з російської «глибинки» у той час, коли кримські татари лишались переважно мешканцями сіл.

Раціонально осмислена потреба в мові (на відміну від романтизованого погляду на неї як на духовне коріння, обов'язкове до збереження та розвитку) може виникнути, якщо з'явиться інструментальна цінність у її володінні. Наприклад, якщо обсяг благ, що створюватиме правовий режим автономії в Криму для кримських татар, буде достатньо привабливим для активної самоідентифікації себе членом групи. Об'єктивною ознакою, що може підтверджувати відповідну належність, вочевидь, і стане володіння кримськотатарською мовою, оскільки релігійна самоідентифікація в сучасній секулярній державі є справою приватною, у той час коли інші властивості не можна незалежно верифікувати.

Серед інших культурних особливостей, які яскраво проявились у боротьбі кримських татар за повернення з місць депортації у другій половині минулого століття можна відзначити працелюбність, емоційну стійкість, вміння консолідуватись тощо²⁸. Збереження актуальності цих характеристик у поточних умовах є предметом відповідного дослідження в другій частині даного звіту.

Вольові характеристики спільноти на відміну від культурних є наслідком свідомого та раціонального вибору групи людей, яка стає нацією там і тоді, «де і коли члени цієї групи однозначно визнають спільні взаємні права та обов'язки завдяки членству в цій групі²⁹». Така група забезпечує певний рівень визначеності поведінки інших учасників у її межах та надає обґрунтовані очікування щодо результатів її функціонування. Якщо розвиток таких груп будується навколо інституцій, то, застосовуючи теоретичну рамку для аналізу та розвитку інституцій Елеонор Остром³⁰, **мають бути визначені алгоритми ухвалення колективних рішень, а також процедури встановлення таких алгоритмів.** У разі розбудови етнічної групи навколо персоналій, правила ухвалення рішень, як і процедура встановлення таких правил залежатимуть від особистостей.

Кримські татари до окупації Криму Російською Федерацією в 2014 році мали розгалужену систему представницьких, утворених завдяки демократичним процедурам органів, інституційна спроможність яких розвивалась. Водночас після 2014-го року функціонування представницьких органів частково призупинилось, ухвалення рішень втратило послідовність. Наразі достеменно незрозуміло, чи є спроможними інституції, що формально продовжують існування, або ж кримські татари як група консолідується навколо окремих персоналій. У другому випадку передбачуваність поведінки системи, як і її сталість є під питанням.

---

²⁸ Бекірова Г. Пів століття опору. Кримські татари від вигнання до повернення (1941-1991 роки). Нарис політичної історії. – К.: Критика, 2017

²⁹ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm>

³⁰ Ostrom E. Institutional analysis and development framework, 2006

Підсумки

- етнонаціональна спільнота має зберігати та/або розвивати внутрішні характеристики, що мають цінність для досягнення бажаного майбутнього стану;
- серед культурних характеристик кримськотатарська мова наразі не відіграє помітної ролі, що пояснюється історичними обставинами. Роль мови може змінитись у разі виникнення раціональних переваг від володіння нею;
- особливості функціонування спільноти як системи залежить від ступеня розвитку інституційності в публічному середовищі, де кримські татари взаємодіють один із одним.

2.4. Як кримським татарам як групі працювати із зовнішнім стосовно себе середовищем (Україна)?

Якими є особливості України як суспільного, державного, культурного і зрештою фізичного середовища, в якому перебувають кримські татари? Від відповіді на це питання залежить, яке саме цілепокладання кримських татар з огляду на певні внутрішні характеристики може бути продуктивним для спільноти.

При цьому успіх в умовах змінного зовнішнього середовища може досягатись шляхом двох не взаємовиключних стратегій поведінки³¹:

- ізоляції, негативного зворотного зв'язку;
- реактивної та прогностичної адаптації.

Вочевидь, важливим чинником розвитку всіх сфер суспільного життя в Україні вже є і в найближчі роки дедалі більше ставатиме європейська та євроатлантична інтеграція. Відповідно триватиме лібералізація у відносинах між державою, суспільством та людиною, а також подальша демократизація процесу вироблення публічних рішень. Якою буде стратегія поведінки кримських татар у цьому контексті, є відкритим питанням. Цілепокладання може бути як консервативним з огляду на конфесійні та інші культурні особливості. При цьому успішність інкапсуляції залежатиме від динаміки зовнішніх змін та міцності внутрішніх характеристик. Кримські татари можуть навпаки визначити такі цілі, що передбачатимуть адаптивну поведінку, яка ґрунтуватиметься в даному випадку на відкритості кримських татар, традиціях демократичного урядування тощо.

Іншим геополітичним векторам (на Схід після війни, на Південь) бракує послідовності. Відповідно кримським татарам складно визначити, яку роль вони могли би відігравати в межах таких політик та напрямів суспільної дії.

³¹ Simon H. The Sciences of the Artificial, 3rd ed., 1996

Серед внутрішніх питань України ключовим є визначення шляху подальшої розбудови української нації. За умови посилення української етнічної ідентичності як ключового елементу соціальної когезії для всіх громадян, кримські татари, вочевидь, волітимуть ізолюватись від зовнішнього середовища для збереження своєї культурної самості³². Якщо ж Україна продовжить рух до зміцнення політичної нації, що об'єднана, за висловом Фукуями «світоглядною ідентичністю», кримські татари можуть стати її органічною частиною. Задля об'єднання навколо такого типу ідентичності «пережитий досвід» українців і кримських татар має стати спільним і зрозумілим для всіх. Мовиться як про історичний досвід, зокрема, про Голодомор і Депортацію, так і про усвідомлення поточних подій, передусім, російсько-української війни, що почалась у 2014 році і переросла у повномасштабну російську агресію з лютого 2022 року.

У науці про системне мислення поширеним є твердження, що складність системи є основою для її стійкості та готовності приймати нові виклики. І навпаки, намагання зменшити глибину (складність) контрпродуктивне як для системи в цілому, так і для її складових. При цьому фундаментальною є роль знання, яка в соціальних системах відіграє роль енергії в системах фізичних. Тобто здатність навчатись та ділитись знанням дозволяє соціокультурним системам підвищувати свій рівень організації, зберігаючи порядок та керованість. Конструювання майбутнього – активний та інтерактивний процес, у межах якого визначаються цілі та засоби. Отже, **за будь-якого зі сценаріїв розвитку України умовою успішної інтеграції кримських татар буде готовність української держави та суспільства ускладнюватись, приймаючи нормальним відмінність кримських татар, якісно взаємодіючи із ними при конструюванні спільного майбутнього. Чим менше при цьому ідеологізації, тим більше вільного простору для такого конструювання.**

Підсумки

- успіх інтеграції кримськотатарського народу як складової до Української держави та суспільства залежить від якості взаємодії, обміну знаннями в межах того соціального та смислового простору, який будується;
- цілепокладання кримських татар з огляду на власні особливості може передбачати ізоляціоністську та адаптивну стратегії поведінки в різних комбінаціях;
- за умови конструювання Україною світоглядної ідентичності як основи для національної єдності кримські татари зможуть стати одночасно і донором для, і реципієнтом такої ідентичності.

---

³² Такий варіант насправді може продемонструвати сталість, якщо культурна експансія кримських татар буде обмежена територіально Кримом. На думку Гелнера, співіснування двох різних культур під спільним політичним дахом є неможливим лише у випадку однакового статусу таких культур.

³³ Гараедаги Дж. Системное мішленіе. – Минск: Гревцов Букс, 2010

3. ПРАГНЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР У МИНУЛОМУ – УРОКИ ІСТОРІЇ

Чого міг би / мав би прагнути кримськотатарський народ щодо деколонізації та деконструкції імперських нарративів з огляду на історію колонізації Криму?

В цій частині пропонується подивитися на історію кримських татар через оптику постколоніальної теорії, та звернути увагу на окремі нарративи та практики, вкорінені в історичний досвід та колективну пам'ять кримських татар, що мають потенціал до сприяння консолідації народу. Історія колонізації Криму та антиколоніальної боротьби кримських татар дозволяють зрозуміти контекст, з якого випливають прагнення спільноти. Разом із тим, буде виокремлена низка ідей та уявлень що історично не мали об'єднавчого ефекту.

3.1. Контекст

Анексія Криму Російською імперією в 1783 році не тільки знищила Кримське ханство як державне утворення та позбавила кримських татар політичної суб'єктності, але й перетворила півострів на колонію, а корінний народ, кримських татар, на колонізованих.

Однією з ознак перетворення Криму на поселенську колонію була політика витіснення корінного народу колонізаторами-переселенцями. Внаслідок цього змінився етнічний склад населення Криму. Напрямок напівпримусової міграції кримських татар була Османська імперія. Це пояснюється домінуванням насамперед релігійної ідентичності в ті часи та орієнтацією на мусульманську умму, а тому вимушене вигнання до ісламської країни видавалося доцільним за тих обставин. В результаті еміграції, кримські татари перетворилися на етнічну меншість на власній землі³⁴, натомість чисельна кримськотатарська діаспора утворилася на територіях тодішньої Османської імперії. Збереження власної, релігійної, ідентичності не тільки призвело до розпорошення народу та поставило під загрозу кримськотатарську культуру, але й не сприяло консолідації спільноти. Разом із тим, для кримських татар які залишалися в Криму превалювання релігійної тожсамості певною мірою призвело до політичної амбівалентності, що у свою чергу уповільнило процеси націотворення кримських татар та усвідомлення себе як етнічної спільноти. Таким чином, **панісламістські нарративи у XIX ст. не сприяли модернізації кримськотатарського народу.**

³⁴ Brian Glyn Williams, *The Crimean Tatars. From Soviet Genocide to Putin's Conquest* (Oxford University Press, 2016), 30.

Ідея пантюркізму, що виникла наприкінці XIX ст. якраз мала на меті відмову від панісламізму та об'єднання тюркських народів довкола спільного походження. Однак, видається, що з ідей кримськотатарського просвітника та реформатора Ісмаїла Гаспринського, який сформував ідейні засади пантюркізму, скористалися інші тюркські народи, насамперед ті що були колонізовані Російською імперією. Зрештою, пантюркістський проект, що за своєю природою був наднаціональним, не досяг очікуваних результатів. Тим не менш, саме **секуляризм та просвітництво Гаспринського заклали соціальний фундамент для появи національного руху кримських татар.**

В 1909 році у Стамбулі кримськотатарська студентська молодь заснувала організацію «Vatan» (з крим. Батьківщина), метою діяльності якої було звільнення кримськотатарського народу з колоніального ярма. Поява нової кримськотатарської еліти, яка керувалася ідеями розбудови політичної нації та антиколоніальної боротьби, зробила можливим формування національної партії «Milliy Firqa» у 1917 році. Члени партії, зокрема Номан Челебіджихан, зіграли важливу роль у період революційної боротьби 1917-1918 років. В грудні 1917 року Курултай кримськотатарського народу прийняв Конституцію, в якій, серед іншого, йшлося про загальне виборче право, свободу слова, віросповідання та самовизначення. На жаль, **задекларованій розбудові національної демократичної республіки не судилося справдитися через більшовистський терор в Криму.** Позатим, здобуток Першого Курултаю не минув безслідно.

Становлення радянської влади в Криму ознаменувалося «червоним терором»: масовим винищенням “контр-революціонерів”, зокрема і кримськотатарських націоналістів. Саме з метою контролю над національними спільнотами в СРСР була запроваджена політика коренізації. Спонсорована державою емансипація насправді була продовженням колонізаторської політики імперії щодо поневолених. Тим не менш кримські татари спромоглися використати надані ним, хоча й тимчасово, свободи. Бурхливий розвиток культури призвів до появи нового покоління кримськотатарської інтелігенції та еліти, які, однак, були майже повністю знищені під час Великого Терору 1930-х рр. Таким чином **радянський – але імперський за змістом – проект націотворення, попри позірні здобутки, мав катастрофічні наслідки для кримських татар.**

Депортація кримських татар 18 травня 1944 року була одним з наймасовіших злочинів радянського режиму. Поза сумнівами депортація кримських татар мала геноцидну природу³⁵. Зрештою, в науковій літературі можна зустріти також терміни «етнічна чистка», «етноцид» та «радянський апартеїд»³⁶. Примусове виселення усього народу з Криму призвело до руйнування усталеного порядку життя, соціальної структури та культури. В той час як кримські татари були у вигнанні, владою було проведена детатаризація Криму, внаслідок чого змінився образ півострова. **Депортація була не подією, а процесом розтягнутим у часі, метою якого було знищення народу як цілісної спільноти та позбавлення його сенсів придатних для консолідації.** Зокрема, розселення народу у віддалених районах Середньої Азії мало б призвести до асиміляції кримських татар та винайдення ними нової батьківщини для себе. Тобто, вигнання корінного народу з батьківщини було продовженням колоніальної політики імперії.

Другий Курултай кримськотатарського народу, який був проведений у червні 1991 в Криму, був важливою віхою антиколоніального поступу кримськотатарського народу. Саме Курултай проголосив потребу у відновленні національного суверенітету кримських татар, що був втрачений внаслідок анексії 1783 року. Серед іншого було задекларовано:

- право кримськотатарського народу на самовизначення в Криму;
- культурне відродження;
- земля та природа як цінність корінного народу³⁷.

Отже, від 1783 року Крим, фактично, перебуває у статусі колонії, а кримські татари відчують на собі вплив дискримінаційних політик колонізатора. Саме в минуле народу занурено деколонізаційні прагнення кримських татар. Водночас, історичний контекст дозволяє виокремити ідеї та уявлення що мають потенціал до консолідації народу.

---

³⁵ Robert Conquest, *The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities* (London: Macmillan, 1970); Mustafa Edige Kirimal, "Complete Destruction of National Group as Groups: The Crimean Turks" in *Genocide in the USSR: Studies in Group Destruction*, eds. Nikolai Dekker and Andrei Lebed (New York: Scarecrow Press, 1958); Norman M. Naimark, *Stalin's Genocides* (Princeton University Press, 2010).

³⁶ Terry Martin, "The Origins of Soviet Ethnic Cleansing," *The Journal of Modern History* 70/4 (1998), 813-61; Brian Glyn Williams, "Hidden Ethnocide in the Soviet Muslim Borderlands: The Ethnic Cleansing of the Crimean Tatars," *Journal of Genocide Research* 4/3 (2002), 357-73; J. Otto Pohl, "Soviet Apartheid: Stalin's Ethnic Deportations, Special Settlement Restrictions, and the Labor Army: The Case of the Ethnic Germans in the USSR," *Human Rights Review* 13 (2012), 205-24.

³⁷ Декларация о национальном суверенитете, Авдет (№15-16), 11 июля, 1991.

3.2. Ідеї та уявлення

В основі ідентичності спільноти та уявлення про саму себе лежить історична та культурна пам'яті, які вибудовуються довкола спільних наративів. В ці наративи вкорінені спогади про минуле, та прагнення спільноти у майбутньому. Колективна пам'ять про спільний історичний досвід об'єднує індивідів у спільноту³⁸. Ретроспективно аналізуючи наративи, які в той чи інший час були поширені у спільноті кримських татар, ми можемо виокремити дві групи: наративи які сприяли консолідації народу, та ті які не мали такого ефекту і втратили актуальність з плином часу.

Втрата державності внаслідок анексії 1783 року призвела до формування уявлення про часи Кримського ханства як золоту добу, колиску кримськотатарського народу. Такий історичний міф є продуктивним, адже формує історичну тяглисть спільноти. Разом із тим існує небезпека романтизації та анахронічного заглиблення у минуле у пошуках відповідей на питання сьогодення.

Поза сумнівами, ХІХ ст. було катастрофою для кримських татар не тільки з огляду на зруйновані імперією політичні інститути, але й через напівпримусову міграцію населення до Османської імперії. Уявлення про існування кращої землі, вкорінене у панісламістські наративи, призвело до розпорошення народу та втрати кримськотатарської етнічної більшості на півострові. Попри те що ідея пантюркізму містила у собі загрозу розмивання національного на користь формування єдиного тюркського народу, справа Ісмаїла Гаспринського об'єднала кримських татар, що говорили різними діалектами, та створила етнічне підґрунтя для національного відродження. На початку ХХ ст. з'являється покоління кримськотатарської політичної еліти яке вперше з часів анексії Криму орієнтується саме на відновлення державності та поняття «батьківщина». **Національний наратив мав консолідуєчий ефект та сприяв «пробудженню» народу.**

Депортація 1944 року була кульмінацією радянської політики «вирішення національного питання», та загалом імперських утисків корінного народу. Попри те що вигнання мало на меті знищення народу як цілісної спільноти, кримські татари спромоглися не тільки об'єднатися довкола спільної мети - повернення на батьківщину - але й втілити це прагнення. Наративи втраченої батьківщини вкорінені у травму депортації призвели до появи у спільноті кримських татар ідеї повернення та відновлення власних прав. **У вигнанні формується образ омріяної батьківщини як місця до якого обов'язково треба повернутися, місця із яким народ нерозривно пов'язаний, та лише в якому може відбуватися гармонійний розвиток спільноти.**

---

³⁸ Jens Brockmeier, "Remembering and Forgetting: Narrative as Cultural Memory," Culture & Psychology 8 (2002): 18.

Національний рух кримських татар був масовим та всенародним. Ідея повернення на батьківщину та ненасильницька боротьба за втілення цієї ідеї змогли об'єднати увесь народ довкола спільної мети. Горизонтальна структура національного руху кримських татар в органічний спосіб відтворювала структуру спільноти. Активісти руху були представниками народу та виконували його волю. **Таким чином, віктимізація кримських татар виявилася не фактором занурення у минуле та шкідливе зациклення на травмі, а навпаки виступила каталізатором політичної мобілізації.** Повернення кримських татар на батьківщину в умовах заборони, та попри спротив влади, є наочним прикладом втілення ідеї придатної для консолідації народу.

Модерна кримськотатарська нація почала формуватися саме в період депортації³⁹. Вигнання та повернення вплинули на формування сучасної кримськотатарської ідентичності, в центрі якої Крим як етнічна батьківщина народу. **Таким чином, територіальна компонента ідентичності та наративи батьківщини й досі лежать в основі національної свідомості. Уявлення про Крим як рідну землю сприяє колективній ідентифікації народу та зберігає зв'язок між членами спільноти.**

3.3. Деколонізаційні прагнення

Російська імперія, Радянський союз, а відтепер і Російська федерація доклалися до появи міфу про «одвічно російський Крим», в якому немає місця кримським татарам. Систематичні утиски, витіснення, а згодом і депортація, мали на меті знищення спільноти, а тому абсолютно більшістю кримських татар Росія сприймається як загроза. Імперія протягом тривалого часу неодноразово знищувала політичні та культурні інститути кримських татар. Очевидно, що допоки Кримський півострів є окупованим Росією, неможливо говорити про повне відновлення прав корінного народу. Однак, доцільно зафіксувати деколонізаційні прагнення у цій частині дослідження.

Як було наочно продемонстровано у першій частині, історія Криму та кримських татар – це історія колонізації та боротьби за відновлення прав корінного народу. Якщо події XIX – початку XX ст. є надто віддаленими в часі і зафіксовані лише в історичній пам'яті народу, спогади про депортацію та повернення є буквально «живими». Після депортації 1944 року кримські татари згуртувалися довкола ідеї відновлення справедливості. Вони вимагали від влади повернення народу на батьківщину, а також відновлення національної автономії в Криму. Кримськотатарський ненасильницький спротив був одним з найпомітніших з національних рухів в СРСР. Боротьба кримських татар за свої права збіглася у часі з чисельними антиколоніальними рухами по всьому світу, а також з визнанням існування корінних народів та проблеми їх самовизначення.

---

³⁹ Еміне Зіяєдінова, «Кримські татари – нація чи етнос?», Вісник Львівського університету. Серія соціологічна Вип. 2 (2008): 354.

Після репатріації на Курултаї було задекларовано право на суверенність кримсько-татарського народу в Криму, а також визначено необхідність продовження боротьби за національне визволення народу⁴⁰. Переслідуючи принципи толерантності та демонструючи свою відкритість до компромісів, кримські татари відмовилися від самої ідеї реституції втраченого у 1944 році майна, та проголосили принцип взаємоповаги між етнічними групами в Криму. На жаль, ані тогочасна влада, ані кримський соціум не були готові зробити крок на зустріч корінному народу. Тим не менш, історична тяглість та згадані задекларовані напрямки руху окреслюють сподівання та прагнення кримських татар. **Ці сподівання та прагнення з легкістю можуть бути визначені як деколонізаційні, адже відновлення справедливості та прав корінного народу є основою антиколоніальної боротьби.**

Таким чином, відповідь на питання *«Чого міг би / мав би прагнути кримсько-татарський народ щодо деколонізації та деконструкції імперських нарративів з огляду на історію колонізації Криму?»* полягає, насамперед, у збереженні інтенцій, які вже є глибоко вкоріненими в історію, національну ідентичність, а також світогляд народу. Важливим є:

1. Розуміння цінності рідної землі, Криму, без якої неможливе існування та розвиток народу.
2. Колективна історична пам'ять народу, а також історична політика, метою якої є належне пропрацювання травми депортації.
3. Розуміння місця і ролі в історії народу загарбників та гнобителів, а саме Російської імперії, СРСР, РФ.
4. Деколонізація національної свідомості, наслідків асиміляції та мімікрії, спротив загрозливим для національної єдності нарративам та ідеям.
5. Національний суверенітет та самовизначення на рідній землі.

Разом із тим, слід мати на увазі що ознакою поселенського колоніалізму (а Крим є саме поселенською колонією) є те що колонізатор приходить з наміром залишитися назавжди. Тому недостатньо лише збереження існуючих інтенцій та прагнень, потрібна їх трансформація та адаптація до викликів часу. Деколонізація – це не метафора, і не метонімія на позначення «соціальної справедливості». Деокупація без деколонізації не буде завершеною.

---

⁴⁰ Декларация о национальном суверенитете, Авдет (№15-16), 11 июля, 1991.

Підсумовуючи варто зазначити, що з огляду на історію поселенської колонізації Криму, витіснення корінного народу, знищення його інститутів та створення імперських історичних міфів та наративів про російський Крим, кримські татари мали б прагнути не лише збереження існуючих у спільноті деколонізаційних прагнень, але й їх втілення, зокрема щодо національного суверенітету, що безумовно було б крапкою в анти-колоніальній боротьбі народу. Зрештою, саме **деколонізація має потенціал до консолідації спільноти довкола ідеї відновлення справедливості та розбудови кращого майбутнього для народу.**

ЧАСТИНА II

ВИВЧЕННЯ НАСТРОЇВ
ЦІЛЬОВОЇ ГРУПИ

Вторинні джерела

Були проаналізовані наукові роботи, аналітичні документи, результати соціологічних досліджень, які були створені після окупації Криму у 2014 році, авторства як західних та українських дослідників, так і авторів, що працювали безпосередньо на тимчасово окупованій території півострова.

У межах забезпечення надійності даних російські джерела оброблялись та аналізувались окремо, при використанні в дослідженні виокремлювались з-поміж інших. У межах забезпечення валідності при вивченні брались найбільш актуальні дані, під чим розумівся фокус саме на даних про кримських татар, що були створені в період після 2014-го року. Дані про інші громади, подібні контексти деінде, дані більш ранніх періодів не брались до уваги.

Первинні джерела

Дослідницька група провела двадцять напівструктурованих інтерв'ю із кримськими татарами. Кожному інтерв'ю передувало збір даних про особу, збір даних про залучення особи до дискусії навколо кримськотатарського питання. Фільтр для формування списку осіб з числа тих, хто має активну та свідому позицію щодо кримськотатарського питання, базувався на практиках участі таких громадян у дискусіях про Крим та кримськотатарський народ у межах громадських ініціатив та рухів, у соціальних мережах, тематичних групових чатах у месенджерах. Респонденти відбирались у спосіб, що мав забезпечити пропорційну представленість мешканців материкової України та мешканців окупованого півострова із врахуванням тих, хто виїхав з Криму після лютого 2022 року. Контакткування з респондентами проводилось через захищені сервіси обміну повідомлень. Загальна кількість опитаних - 20 осіб.

Географія респондентів:

Проживають у Криму	6 осіб
Проживають на материковій Україні	11 осіб
Виїхали з Криму (наразі не в Україні) після 24.02.2022	3 осіб

Розподіл респондентів за статтю:

Жінки	11
Чоловіки	9

Розподіл респондентів за віковою групою:

18 < ... < 40	7
39 < ... < 60	9
59 < ...	4

Роботи як західних, так і вітчизняних дослідників після 2014 року, які торкаються питання кримських татар, здебільшого фокусують увагу на проблемі російської окупації. У зарубіжних дослідженнях кримські татари розглядаються як фактор, що цю проблему актуалізує з огляду на численні порушення прав людини на окупованому півострові. Українські ж дослідники на додачу до цього міркують про політико-правові заходи, які не були реалізовані до тимчасової окупації півострова в частині колективних прав народу і які мали би бути вжиті на цьому етапі. **Питання кримських татар як цілісної спільноти, що мають власні характеристики, візію майбутнього в контексті України як державного та суспільного простору при цьому здебільшого не проблематизується**, за винятком плідної на відкриття та висновки праці кримських політологинь Муратової, Дюльберової, Апселямової, які провели низку якісних досліджень настроїв серед кримських татар, а також поодиноких праць інших експертів.

З огляду на проаналізовані джерела вторинних даних, а також на первинні дані, отримані завдяки проведеним інтерв'ю, настрої кримських татар як цілісної спільноти, що прагне збереження та розвитку в межах України, проаналізовані за такою структурою:

1. Сприйняття кримськими татарами наявного поступу в політико-правовому регулюванні прав кримськотатарського народу та механізмів їхньої реалізації:

1.1. Стан реалізації прав корінних народів в законодавстві України;

1.2. Сприйняття кримськими татарами стану забезпечення прав кримськотатарського народу.

2. Особливості самоусвідомлення кримських татар цілісною етнонаціональною спільнотою в межах загальноукраїнського контексту:

2.1. Розуміння кримськими татарами колективної мети народу;

2.2. Розуміння власних характеристик, які визначають колективну ідентичність кримських татар;

2.3. Уявлення про вектори розвитку України та місця кримських татар у межах такого розвитку.

3. Сприйняття кримськими татарами власної історії в контексті деколонізаційних прагнень:

3.1. Розуміння значення історичних подій та процесів;

3.1. Прагнення кримських татар в історичному розрізі.

1. СПРИЙНЯТТЯ КРИМСЬКИМИ ТАТАРАМИ НАЯВНОГО ПОСТУПУ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ПРАВ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ ТА МЕХАНІЗМІВ ЇХНЬОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Один з головних підсумків нормативної частини цього дослідження в його політико-правовій частині полягає в тому, що в пошуку шляхів забезпечення прав кримськотатарського народу як корінного народу, зокрема, права на самовизначення, важливо спиратися на принципи і стандарти, що їх пропонує міжнародне право, а також – цілі та інтереси корінного народу і держави. Запозичення світового досвіду та практик, тобто готових моделей і “рецептів” (або їх елементів) є доречним лише після належного, комплексного аналізу щодо доцільності та ефективності застосування такого досвіду в Україні.

1.1. Стан реалізації прав корінних народів в законодавстві України

Стосовно закріплення прав корінних народів у законодавстві України та їхнього практичного втілення, зокрема права на самовизначення, ключовими актами стали постанова Верховної Ради України №1140 “Про заяву Верховної України щодо гарантій прав кримськотатарського народу у складі Української Держави” (далі - Постанова 1140) та закон “Про корінні народи України”.

Заява Верховної Ради України

20.03.2014 року Верховна Рада України прийняла Постанову №1140. **Постанова 1140 стала першим актом незалежної України, що визнав кримськотатарський народ корінним народом України** та гарантував йому *“збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності”*. Постанова 1140 також закріпила низку положень, що є важливими у призмі їх розгляду як зобов'язань, які Українська Держава взяла на себе відповідно до міжнародного права в частині захисту та забезпечення прав корінних народів. Так, **пункт 2 Постанови 1140 гарантував захист та реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української Держави**. Інші положення Постанови 1140 визнали Меджліс та Курултай вищими представницькими органами кримськотатарського народу, а пункт п'ятий закріпив підтримку парламентом Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів (далі - Декларація ООН). Парламент також доручив Кабінету Міністрів України терміново подати проекти законів та інших нормативно-правових актів, які визначають та закріплюють статус кримськотатарського народу як корінного народу України, розробка яких має відбуватися шляхом консультацій з Меджлісом кримськотатарського народу, ООН, ОБСЄ, Радою Європи відповідно до міжнародного права і стандартів забезпечення прав людини, корінних народів та національних меншин.

Закон України “Про корінні народи України”

Одним з найважливіших етапів розвитку законодавства у сфері забезпечення колективних прав кримськотатарського народу як корінного народу стало прийняття закону “Про права корінних народів України” у липні 2021 року. Закон закріпив визначення корінного народу та низку прав, як індивідуальних, так і колективних, що частково віддзеркалюють зміст Декларації ООН. Закон визначив, що корінним народом України є автохтонна етнічна спільнота, яка сформувалася на території України, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, усвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і немає власного державного утворення за межами України. Закон також встановив, що корінними народами України, які сформувалися на території Кримського півострову, є кримські татари, караїми, кримчаки.

Відповідно до закону, корінні народи мають право на самовизначення:

“корінні народи України мають право на самовизначення у складі України, встановлюють свій політичний статус у межах Конституції та законів України, вільно здійснюють свій економічний, соціальний та культурний розвиток”

Формулювання “у межах Конституції та законів України”

Це формулювання може розглядатися в якості як обмеження, так і можливостей, що стосуються способів реалізації права корінного народу на самовизначення, зокрема, шляхом створення автономії, зважаючи на те, що Конституція містить лише одну згадку про корінні народи:

“Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України”

Обов'язок держави сприяти розвитку корінних народів України, що його закріплено у Конституції, у взаємозв'язку із визнанням їхнього права на самовизначення в межах Конституції, що його закріплено на рівні закону, не обмежує, а радше заохочує пошук державою найбільш ефективних правових механізмів, щоб забезпечити право корінних народів на самовизначення та сприяти розвитку їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. При цьому у виборі форм та механізмів реалізації права на самовизначення, держава вільна розробляти, приймати та втілювати рішення (за умови отримання вільної, попередньої та поінформованої згоди корінного народу), що передбачають в тому числі внесення змін до Конституції та законів України.

Порядок реалізації окремих положень закону врегульований на підзаконному рівні Кабінетом Міністрів України. Зокрема, це стосується:

- права корінних народів зберігати і зміцнювати свої особливі політичні, правові, соціальні та культурні інститути, включаючи набуття правового статусу представницьких органів;
- права на розвиток та втілення принципу/права на отримання вільної, попередньої та поінформованої згоди корінного народу з питань, які стосуються прав та законних інтересів корінних народів України.

Ефективність закону «Про корінні народи України» та вказаних актів Уряду та рівень їх відповідності міжнародним стандартам та рекомендаціям не входить у фокус цього дослідження. Втім сам факт прийняття підзаконних актів, що спрямовані на виконання положень закону, свідчить про наявність політичної волі, діалогу та позитивну динаміку у розвитку законодавства, що має на меті забезпечити реалізацію низки важливих колективних прав корінних народів.

1.2. Сприйняття кримськими татарами стану забезпечення прав кримськотатарського народу як корінного народу

У відповідях на питання про те, як може бути забезпечено права кримських татар як народу, респонденти часто вказували на правові інструменти.

“Права можуть бути забезпечені на законодавчому рівні” (жінка, Крим).

“Правові інструменти в першу чергу” (чоловік, материкова Україна).

Хоча всі респонденти знають про прийняття парламентом України закону “Про корінні народи України”, для більшості з них його зміст залишається маловідомим. Втім, навряд чи ця особливість свідчить про низький інтерес до вже існуючих правових механізмів. Ймовірно, йдеться про те, що більшість кримськотатарського народу проживає в умовах тимчасової окупації, що в сприйнятті опитуваних автоматично обмежує можливість практичної реалізації положень законодавства, що спрямовані на забезпечення його колективних.

“Якщо права не впроваджуються, значить це не працює” (жінка, материкова Україна)

У згаданому дослідженні Муратової, Дюльберової, Апселямової вказується, що для кримців саме державність визнається ціннісною складовою та фундаментом, що дозволить зберегти етнічну ідентичність, мову, культуру, традиції, гарантувати мир та спокій у Криму. **При цьому, уявлення про державність суперечливі, неповні, фрагментарні, абстракції з елементами ідеалізації. Зазначена ситуація щодо уявлень кримців про шляхи забезпечення своїх прав як народу підтверджується в більшості аспектів інтерв'ю, що їх було проведено в рамках цього дослідження.**

Надання кримськотатарському народу автономії (національно-територіальної автономії) – форма забезпечення права корінного народу на самовизначення, що згадувалась всіма респондентами. **За рідкісними винятками, питання можливого устрою автономії та ролі кримськотатарського народу в ній, не мають чітких відповідей.**

“Я сама собі не можу пояснити, що таке кримськотатарська автономія” (жінка, за межами України)

Так само опитуваним було складно визначити роль та місце представницьких органів в структурі автономії. Двоє респондентів вказали на можливість створення в рамках автономії двопалатного парламенту, одна з палат якого, з-поміж іншого, могла б виконувати представницькі функції.

Утім, більшість опитуваних мала спільне розуміння того, що саме має забезпечити та захистити автономія, зокрема, реальну можливість впливати на процеси прийняття та реалізації рішень, що стосуються важливих сфер життя народу та його території в рамках всього Криму, гарантії захисту та відродження культури і мови в публічній сфері та повсякденному житті.

“У морально-політичному аспекті це виглядає як реалізація невід’ємного та безперечного у XXI столітті права одного із східноєвропейських народів впливати на свою долю та набуття цілком природної можливості самостійно визначати шляхи національного розвитку” (чоловік, Крим)

Так само, респонденти мали спільні уявлення про те, чому забезпечення права народу на самовизначення у формі автономії є важливим для Української Держави. Міркування двох респондентів з цього питання можна вважати характерними та спільними за змістом для всіх інших опитуваних.

---

¹ Муратова Э. С., Дюльберова Л. Я., Апселямова А. И. Крымские татары в условиях трансформации политического пространства. - Симферополь: ООО «Издательство Типография «Ариал», 2020.

“Якщо Україна вважає Крим своєю територією. І в цій території був колись свій господар, так скажемо, садівник. Якщо Україна як мати чи батько забезпечить всі можливості і права цьому господарю, хіба це буде погано Україні? Вона буде спокійною... Забезпечення прав кримських татар – це фактично забезпечення прав всьому українському народу, самій Україні. Коли вона (Україна) забезпечить права кримським татарам, вона забезпечить ці права сама собі” (жінка, Крим).

“Це важливо, насамперед, з погляду тієї величезної міри відповідальності перед світом, яку будь-яка нормальна цивілізована держава бере на себе, маючи намір включити до свого складу будь-яку етно-історичну територію та прийняти на себе реалізацію певної частини суверенітету його корінного народу, який не має за межами це землі своєї батьківщини, материнської батьківщини” (чоловік, Крим).

Підсумки

- Національне законодавство в сфері прав корінних народів характеризується значним поступом як у інтеграції відповідних міжнародно-правових норм, так і виробленням власних рішень з огляду на місцеві особливості. Поточний стан правового забезпечення колективних прав кримськотатарського народу є фундаментом для подальшого розвитку законодавства та його гармонізації з міжнародно-правовими стандартами, що сприяють практичній реалізації вказаних прав та подальшого діалогу між усіма зацікавленими учасниками суспільно-політичних процесів.
- Кримські татари схвально оцінюють такий поступ, водночас наразі не формулюють чіткого бачення реалізації власних колективних прав, зокрема щодо змісту та устрою, послуговуючись здебільшого абстрактними міркуваннями щодо необхідності їхньої реалізації в цілому.

2. ОСОБЛИВОСТІ САМОУСВІДОМЛЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР ЦІЛІСНОЮ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЮ СПІЛЬНОТОЮ В МЕЖАХ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОГО КОНТЕКСТУ

2.1. Розуміння мети

Як було зазначено в першій частині дослідження, обов'язковими передумовами для гнучкого колективного цілепокладання є належне визнання кримськотатарського народу, а також індивідуальна мобільність кримських татар у межах українського суспільного простору.

2.1.1. Колективне визнання

Вочевидь, визнання кримських татар з боку Української Держави та суспільства буде порівнюватися із досвідом кримських татар під час тимчасової російської окупації Криму. Західні дослідники у вивченні настроїв кримських татар з 2014-го року відзначають сприйняття кримськими татарами України як такої, що “порушувала права, але принаймні про це можна було говорити”, порівнюючи із росіянами, які подавили протест³. Очевидною в аспекті визнання кримських татар як народу є неприйнятність звеличування центральної постаті в репресіях кримських татар, щодо чого компроміси в середовищі кримських татар неможливі. Кримські татари гостро і негативно реагують на пропагування культу Сталіна в російському інформаційному просторі. На тлі таких політик та практик окупаційної влади контрастно виглядає рівень визнання кримськотатарського народу, його прав та законних інтересів, з боку України після 2014 року.

Водночас у порівнянні з нормативно бажаним рівнем визнання, таким, де кримськотатарський народ посідає гідне місце серед інших в українському державному будівництві, вочевидь, робиться недостатньо. У своєму дослідженні, присвяченому вивченню публічних політик, спрямованих на збереження та вшанування національної пам'яті кримськотатарського народу на материковій Україні, Н. Малиновська доходить висновку, що наразі критично мало робиться задля “формування колективної пам'яті – пам'яті місць, подій, історичних персонажів, створення аксіологічної, почуттєвої складових пам'яті”⁴. Зокрема, критикується брак відповідного фокусу в діяльності Українського інституту національної пам'яті.

³ Górecki W. The peninsula as an island. Crimea in its third year since annexation. Point of View #61, Warsaw, 2016

⁴ Prus J., Zasztowt K. The Gordian Knot: Crimean Tatar-Russian Relations after the Annexation of Crimea, Nowy Prometeusz, vol. 7, 2015.

⁵ Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ. – К.: ДП «Національне газетно-журнальне видавництво», 2018

⁶ Малиновська Н. Кримські траєкторії у публічній політиці на материковій частині України: конструкція наративу етнічної політики після 2014 року. Ідеологія і Політика No 1(12), 2019

Респонденти в інтерв'ю в контексті визнання позитивно відгукуються про ухвалення закону, який визнає кримських татар корінним народом України. Окрім формального визнання також відзначається високий рівень комфорту перебування на материковій Україні, будучи кримським татариним.

“Відчуваю себе в Україні дуже комфортно” (жінка, материкова Україна)

“В Криму набагато складніше бути кримським татариним, ніж бути кримським татариним на материку. Це сто відсотків” (чоловік, материкова Україна)

Водночас деякі респонденти відзначають низький рівень розуміння кримських татар, що межує з неповагою:

“Українці відкрили нас після 2014-го року, та й те не повністю” (жінка, материкова Україна)

“За доброзичливістю в Україні комфортно, але... українці майже нічого не знають про кримських татар. Оці розмови про чебуреки... Кримські татари – це ж не тільки ті, хто на Південному березі вас обслуговують» (жінка, Крим)

“Те, що заважає інтеграції... неповага – це те, що об'єднує все і в релігійній, і в мовній сфері, і в небажанні знати історію” (чоловік, материкова Україна)

2.1.2. Соціальна мобільність

Контрастно сприймаються можливості, які мають кримські татари для самореалізації в умовах тимчасової окупації в порівнянні із можливостями, що були до окупації. Пам'ять про нерозв'язані проблеми із землею, інфраструктурним забезпеченням поселень межує із спогадами про поступову інтеграцію кримських татар в адміністративні структури українських владних органів до 2014 року.

Контраст також відчутний у порівнянні не тільки з минулим, але й з кримськими татарами, які виїхали в інші регіони України та змогли побудувати успішну кар'єру, помітну для співвітчизників на півострові, що відзначають дослідники в своїх роботах.

Респонденти у відповідях на питання щодо дискримінації згадують такі випадки стосовно доокупаційного Криму:

“Після двох вищих освіт мене не брали на роботу в Сімферополі... за національною ознакою” (чоловік, материкова Україна)

Водночас відзначається значне підвищення мобільності на материковій Україні після Революції Гідності.

“На материку немає бар’єрів” (чоловік, Крим)

“Є багато прикладів успішної кар’єри наших молодих людей” (жінка, материкова Україна)

2.1.3. Визначення цілей

Відзначається, що молоді кримські татари перебувають у пошуках колективних сенсів, що актуалізує запит на лідерство. При цьому, якісне лідерство, на думку кримських татар, наразі в їхньому середовищі відсутнє, а майбутнє виглядає песимістично⁹. Серед роздумів щодо майбутнього особливе місце посідають уявлення про автономію. Очікується, що автономія об’єднає кримських татар, а також підтвердить “демократичність України”¹⁰.

У відповідях на питання стосовно мети народу або його національного руху респонденти також часто згадують питання автономії, її важливості для кримських татар та сприймають її як реалізацію прагнення до власної державності.

“Вирішення питання автономії визначить рівень довіри кримських татар до України... від чого залежатиме, чи з поверненням України кримські татари продовжать боротись, або ж будуть разом будувати демократичну Україну” (жінка, Крим)

“Автономія має уможливити спеціальні інституції, що мають забезпечити збереження в т.ч. мови” (чоловік, Крим)

Окрім автономії респонденти часто згадують необхідність фізичного самозбереження в умовах тимчасової окупації та повернення в Крим після її завершення - в короткостроковій перспективі, а також необхідність розвитку власної ідентичності - в довгостроковій.

Повернення на рідну землю після деокупації тлумачиться широко:

“Повернутись в Крим, все повернути – мову, топоніміку” (жінка, Крим)

“Відновлення, відродження. Ну і збереження” (чоловік, материкова Україна)

Стосовно ж розвитку ідентичності з’являється розуміння особливого місця кримсько-татарського народу на уявній мапі Світу, який намагається *“поєднати в собі наративи про Захід та Схід”* (жінка, Крим).

---

^{9,10} Муратова Э. С., Дюльберова Л. Я., Апселямова А. И. Крымские татары в условиях трансформации политического пространства. – Симферополь: ООО «Издательство Типография «Ариал», 2020.

Підсумки

- визнання Україною кримськотатарського народу оцінюється по-різному. У порівнянні з доокупаційною та поточною кримською дійсністю - оцінюється позитивно. У порівнянні із можливим бажаним рівнем - стриманіше.
- індивідуальна мобільність кримських татар на материковій Україні, можливості самореалізуватись у різних сферах суспільного життя сприймаються позитивно.
- цілепокладання кримських татар виглядає приблизно наступним чином:
  - зберегтись у Криму або повернутись в Крим для тих, хто виїхав;
  - утворити автономію;
  - зміцнювати власну ідентичність.

2.2. Розуміння власних характеристик

Чим більш усвідомленим є розуміння спільнотою власних особливостей, тим вищим є шанс на досягнення нею успіху в межах контексту, у якому вона перебуває. До культурних характеристик відносять ті, які допомагають розрізнити “свій-чужий”. До вольових характеристик відносять домовленості всередині групи щодо взаємних прав та обов'язків членів такої етнонаціональної спільноти.

2.2.1. Культурні особливості

У сприйнятті кримських татар своєї ідентичності невід'ємною є **релігія**¹¹. Водночас місце цієї складової в цілісному уявленні про себе не визначене чітко. Як зазначається, іслам серед кримських татар відіграв парадоксальну роль – з одного боку, він дозволив чітко диференціюватись з-поміж сусідів. При чому важливість ісламу відзначається як тими, хто практикує виконання релігійних приписів, так і тими, хто їх не дотримується. З іншого ж – поширення серед кримських татар новітніх ісламських вчень до окупації півострова сприймалось як значна загроза єдності всередині народу¹². З анексією Кримом Російською Федерацією поняття кримського ісламу було замінено на “традиційний іслам”, право на тлумачення якого було монополізовано формальною структурою – кримським муфтіятим, що мало б сприяти консолідації народу.

¹¹ Большое интервью политолога, эксперта по этнополитическим процессам в Крыму Лены Дюльберовой – об адаптивности крымских татар, языковом вопросе, а также травмах 2014 года и Великой Отечественной войны. Режим доступа:

<https://sntat.ru/news/v-publicnom-diskurse-tatarstana-v-krymu-net-kak-i-togo-chto-on-nes-s-soboy-v-2014-godu?fbclid=IwAR0k1LVA9iRjEcmkvtv4hV2ELhdR88CPMBA38JmwpV3102ttoxGcUwXFKQw>

¹² Buhari-Gulmez D. “Crisis” and Crimean Tatars: Discourses of Self-determination in Flux. At “Crisis and Change in Post-Cold War Global Politics Ukraine in a Comparative Perspective”. Palgrave Macmillan, 2018

Водночас активна колаборація муфтіяту з російською владою сприяла дискредитації органу та частковій реабілітації прихильників новітніх релігійних вчень серед кримських татар. Можна зробити висновок, що активне протиставлення муфтіяту не тільки суфізму і салафізму, але й національному руху, про що пишуть самі російські дослідники, спричинило занепад передусім власне муфтіяту.

Респонденти з Криму в інтерв'ю так само визначають провал у запровадженні офіційного ісламу через муфтіят. Люди намагаються самоорганізуватись без його залучення:

“Люди, розуміючи, що муфтіят підконтрольний ФСБ, шукали варіант допомоги постраждалим під час землетрусу в Туреччині, оминаючи муфтіят” (чоловік, Крим)

Багате на висновки дослідження кримських політологинь Муратової, Дюльберової та Апселямової дає широку картину щодо уявлень кримських татар про особливості народу, що його диференціюють та консолідує. Серед таких - **зв'язок із рідною землею** та **волелюбність** не тільки як міфологізоване уявлення про себе, але й як імператив, що визначає поведінку.

Респонденти так само підкреслюють важливість цих спільних для кримських татар характеристик.

“(Кримських татар відрізняє) усвідомлення того, Крим є їхньою батьківщиною і розуміння того, що тільки тут вони мають шанс зберегтися і розвиватись” (чоловік, материкова Україна)

“Для кримських татар Крим... це їхній Світ, Космос, батьківщина, “сакральна земля” (жінка, за межами України)

“Цінності гідності та свободи дуже важливі” (чоловік, материкова Україна)

Окремо в інтерв'ю кримські татари зазначають **колективну пам'ять про минуле**, як характеристику, що диференціює та об'єднує народ. Особливе місце в такій пам'яті відводиться подіям 1944 року.

“Депортація – найбільш сильний та потужний імпульс, який визначає нас” (жінка, Крим)

Водночас зазначається, що кримські татари погано знають власну історію і мають продовжити пошук артефактів, які можуть їм розповісти про себе більше.

“Потрібно повністю заново вивчати нашу історію... Треба відправити десант науковців для вивчення архівів” (жінка, материкова Україна)

Питання про **роль мови** викликає жваву реакцію в респондентів, які гостро усвідомлюють проблему звуження сфери застосування кримськотатарської мови. Допускається, що мова може бути втрачена. Думки щодо того, чи означитиме її зникнення втрату ідентичності, серед опитаних розділяються.

“Є багато народів, які втрачають мову, і продовжують існування” (чоловік, Крим)

“Мова називається однією зі складових ідентичності. Бажаною, але не обов'язковою”. (чоловік, материкова Україна)

“Мова в меншій мірі є основою ідентичності” (чоловік, Крим)

І навпаки, деякі респонденти відзначають наріжне місце мови для самоусвідомлення кримських татар.

“Ідентичність починається з мови” (жінка, за межами України).

Деякі формулюють намір знати мову та зусилля як важливий критерій маркування “свій-чужий”

“Якщо людина робить зусилля і намагається її (мову) вивчити, то я відчуваю спільність з такою людиною” (жінка, Київ).

“Сьогодні мова не відіграє (важливої) ролі, але завтра втрата мови означатиме втрату ідентичності” (чоловік, материкова Україна)

Наостанок респондентами називається комплекс культурних традицій та звичаїв під загальною назвою **адет**. При цьому згадуються різні “адети”, що притаманні народу, серед яких повага до старших, прагнення до знань, прагнення до освіти тощо.

2.2.2. Домовленості всередині групи

Переглядаються негласні домовленості всередині народу. Як зазначається у згаданому дослідженні кримських політологинь, *“нездатність лідерів у Києві вирішити питання із національною автономією поставило під питання ефективність інституцій в цілому”*.

На відміну від політичної самоорганізації, кримські татари під час окупації змогли започаткувати та успішно розвивати культурні інституції (медіа-проекти, літературні ярмарки, мовні ініціативи), що об'єднують співвітчизників. Деякі дослідники припускають, що неможливість активної участі в суспільно-політичному житті окупованого півострова спонукала кримських татар до пошуку інших форм самоорганізації, що спричинило по суті культурний розквіт¹³.

---

¹³ Shynkarenko M. Compliant Subjects? How the Crimean Tatars Resist Russian Occupation in Crimea. *Communist and Post-Communist Studies* 55 (1), 2022

Опитані респонденти в межах даного вивчення настроїв кримських татар у відповідях на питання стосовно формалізованих, інституціоналізованих правил зазначають про проблеми з наявністю практик для створення таких правил.

“Немає місць для дискусії. Усі приблизно відчують (такі правила – авт.)” (жінка, Крим).

“Дискусії немає, дискусія відсутня – і це погано” (чоловік, Крим)

“Правила гри не сформульовані, абстрактні” (жінка, Крим).

Водночас респонденти описують деякі негласні правила, які склались нещодавно в межах спільноти:

“Бойкот заходів провладних структур, триматись осторонь людей, що приримуються проросійської позиції” (жінка, Крим)

“Для всіх кримських татар, безперечним є правило обов'язкового осуду перших актів анексії та депортації. З тієї ж причини всі кримські татари, що припускають переоцінку ролі РФ у долі народу, чи в історичному, чи в сучасному контексті, маргіналізуються” (жінка, за межами України)

“Самоцензура щодо внутрішніх “розбірок”... розуміння, що зараз не на часі, бо і без того складно” (жінка, Крим)

Деякі респонденти відзначали брак практики створення позитивної колективного порядку денного боротьби “за” щось. Натомість *“проти чогось легко об'єднуємось”* (чоловік, материкова Україна). Винятком є випадки, коли люди розуміють, що *“рано чи пізно ти можеш опинитись у такій ситуації”* (жінка, Крим). Це стосується питань, зокрема, зборів на лікування. Якщо ж люди не мають очікувань майбутньої взаємодії за подібних обставин, то не залучаються, спостерігаючи зі сторони.

Зрештою, респонденти відзначають значне *“звуження кола довіри”* (чоловік, материкова Україна).

“Мобілізація в Криму унаочнила те, що люди діяли передусім, думаючи про свої індивідуальні інтереси”. (жінка, Крим)

Підсумки

- Релігія – один з ключових факторів диференціації “свій-чужий” для кримських татар. Водночас в минулому і наразі склалась ситуація, за якої релігія при цьому не відіграє роль фактору консолідації всередині спільноти.
- Серед інших характеристик важливу роль відіграють зв'язок із землею, пам'ять про спільне минуле, волелюбність. Роль мови оцінюється неоднозначно: від сприйняття її як обов'язкової складової ідентичності до припущення, що народ може перенести втрату мови і зберегти цілісність. Решта особливостей визначається нечітко і об'єднується поняттям “адєт”;
- Традиційні органи самоврядування кримських татар не відіграють роль інституцій, які санкціонують відтворення обумовлених правил всередині спільноти, а також не слугують майданчиками для їхнього ухвалення.
- Виникають неформалізовані норми всередині народу, які передусім стосуються маргіналізації колаборантів.

2.3. Уявлення про роль кримських татар у розвитку України

Увагу дослідників в останні роки здебільшого оминуло питання конгруентності іманентних особливостей кримських татар із Україною як суспільним, культурним, державницьким простором, у межах якого розвивається народ. Внутрішні особливості можуть бути як відмінними від контексту, так і спільними із ним. І в першому, і в другому випадку є можливості якісної взаємодії та інтеграції компоненти до ширшої системи, у межах якої відбувається її розвиток.

2.3.1. Відмінності та можливості

Очевидною роллю кримських татар у зовнішніх зносинах українського суспільства та держави в сприйнятті респондентів є **адвокація інтересів України в ісламському світі та серед тюркських країн**. Про це згадує переважна більшість респондентів.

Другою функцією, що її можуть реалізовувати кримські татари в межах України як системи, є **експансія українського державного та суспільного порядку денного в Криму**.

“Чим ми можемо бути один одному корисними... Кримські татари будуть головною силою... які рано чи пізно будуть визначати політичний курс в Криму” (жінка, Крим)

Респонденти відзначають цінність інтеграції історії кримських татар у загально-український контекст задля посилення української ідентичності в південних регіонах країни через заперечення значення російської імперської спадщини для цих територій.

Кілька респондентів зазначили про цінність для України принципу, поширеного серед кримських татар, який звучить так “adın ƣıqqanƣe – canın ƣıqsın” (краще душу віддати, ніж втратити добре ім'я). Культура честі, що в певній мірі притаманна кримським татарам, як і багатьом народам Сходу, таким чином може позитивно впливати на належне виконання кримцями обов'язків, які передбачають служіння публічним інтересам.

Культурні, історичні особливості кримських татар при цьому не розглядаються українцями як фактор загрози, роздратування. Респонденти стосовно цього висловлюються, зокрема, так:

“Українці не сприймають іншу мову як ворожу, так само як і кримські татари”
(жінка, Київ)

Інтеграція кримськотатарського народу в українське суспільство не пов'язана із необхідністю заперечення власної самості.

“Відмінність культури, що зберігається при інтеграції, не розчиняється. Приклади Джамали, ресторану Мусафір” **(чоловік, материкова Україна)**

“Багато успішних культурних спільних проєктів” **(жінка, Крим)**

2.3.2. Спільні знаменники

Деякими дослідниками відзначається, що в 2014 році участь кримських татар у АТО була пов'язана із бажанням протидіяти ворогові, воювати “проти”, що, так склалось, означає війну в лавах українських військових формувань. Водночас можна припустити, що участь кримських татар у Силах оборони України у воєнних діях з лютого 2022-го року є свідченням бажання зробити внесок у спільну справу “за” Україну.

У Криму кримськими татарами події, що розгортаються в Україні, з плином часу хоч і почали сприйматись спокійніше, водночас зберігається емоційний зв'язок з Україною як країною, в межах якої їм “вдалось реалізувати мрію кількох поколінь – повернення на батьківщину”¹⁵.

---

¹⁵ Aliyev H. Social sanctions and violent mobilization: lessons from the Crimean Tatar case. case, Post-Soviet Affairs, 38:3, 2022

¹⁶ Муратова Э. С., Дюльберова Л. Я., Апселямова А. И. Крымские татары в условиях трансформации политического пространства. - Симферополь: ООО «Издательство Типография «Ариал», 2020.

Респонденти в інтерв'ю зазначають, що кримські татари навчилися розрізняти українців та росіян як дві відмінні одна від одної етнічні групи. Також з'явилась практика скорочення етнічної дистанції на основі політико-ідеологічних переконань, серед яких критеріями є “відданість демократичним цінностям та визнання права кримських татар на самовизначення”.

Респонденти у відповідях щодо ставлення до України відзначають значні зміни з 2014-го року.

“Я не був патріотом України до 2014 року... Але з 2014-го ставлення змінилось. Україна змінюється – триває боротьба з корупцією та іншими негативними явищами” (чоловік, Крим)

“Після 2014-го року відбулось багато позитивних змін. Передусім у розумінні, хто друг, хто ворог” (чоловік, Крим)

“Нам комфортніше в Україні... Це демократична країна... Ми всього, що маємо, досягли при Україні. Для народу Україна – не мати рідна, але добра мачуха” (чоловік, Крим)

Респонденти незалежно від місця проживання оптимістично оцінюють перспективи розвитку України.

“Україна займе своє абсолютно законне місце в світових процесах.. буде головною в представленні в світі пострадянських країн” (жінка, Україна)

Респонденти в цілому позитивно оцінюють можливість конструювання «спільної ідентичності, кримськотатарської і української» (жінка, Київ). Більше того, така ідентичність, вочевидь, є джерелом емоційного переживання подій в Україні кримськими татарами не тільки на материковій Україні, але й у Криму.

“Початок війни.. усі переживали і фізично, і морально, і духовно. Реакція як на материковій Україні” (жінка, Крим)

Державні символи України кримськими татарами сприймаються позитивно “на публічних заходах кримських татар) вивішується прапор, співається гімн України” (жінка, за межами України)

Водночас респонденти відмічають повне залучення кримських татар до загально-українських процесів під час повномасштабної війни без підкреслення власного етнічного походження. На тлі переваг такого явища респонденти побоюються, що залишається погано прокомунікованим внесок кримських татар у спільну справу, що парадоксально може ставити під сумнів єдність кримських татар із українцями в подіях, що розгортаються. Зокрема, респонденти згадують про питання, що адресуються кримським татарам у медійному полі, щодо міри участі у відсічі російської агресії із початком повномасштабної війни РФ проти України. При цьому респонденти зазначають, що багато кримських татар беруть участь в воєнних діях не в межах етнічних підрозділів, не афішуючи свої персональні дані з міркувань безпеки рідних, що знаходяться в Криму.

Підсумки

- Можливості для внеску кримськотатарської компоненти у розвиток та просування загальноукраїнського порядку денного пов'язано як з відмінностями, так і зі спільними характеристиками кримських татар та українців.
- Серед відмінностей очевидними для респондентів є роль релігії та походження, що можуть слугувати містками для кращого порозуміння із відповідними закордонними партнерами.
- Спільним знаменником між українцями та кримськими татарами виглядає як раціональне прагнення розбудувати демократичну вільну країну для всіх її громадян, так і емоційно забарвлене тепле ставлення до української державницької ідеї та українського народу.
- Подальшого вивчення потребує бажана міра диференціації кримських татар у публічному просторі України, що залежатиме від проекту української політичної нації, який буде реалізовуватись з огляду та після війни.

3. СПРИЙНЯТТЯ КРИМСЬКИМИ ТАТАРАМИ ВЛАСНОЇ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТІ ДЕКОЛОНІЗАЦІЙНИХ ПРАГНЕНЬ

3.1. Розуміння значення історичних подій та процесів

У першій частині дослідження було зазначено, що прагнення кримських татар є глибоко вкоріненими в історію народу. Чи існує «звичайна схема» кримськотатарської історії та які історичні події та процеси є важливими для кримських татар?

3.1.1. Схема кримськотатарської історії

Одразу варто зазначити, що на сьогоднішній день відсутній гранд-наратив кримськотатарської історії. Після 1991 року друком виходили окремі роботи кримськотатарських істориків, присвячені, наприклад, Кримському ханству¹⁶ чи депортації та поверненню народу¹⁷, або ж навчальні посібники з історії¹⁸, Натомість фундаментальна праця, що висвітлювала б історію кримськотатарського народу від «сивої давнини до наших днів», з різних причин, так і не з'явилася.

Якщо після 1944 року національна історія кримських татар була, буквально, під забороною, то в період повернення народу на батьківщину вивчення рідної історії було ускладнено не тільки браком історичних досліджень та навчальних посібників, але й умовами облаштування на рідній землі. Ці та інші фактори вплинули на низький рівень знання власної історії кримськими татарами, на що звертають увагу опитані респонденти:

«Наша молодь дуже мало знає нашої історії. Не було інформації. Наш народ погано знає історію» (жінка, материкова Україна)

«Люди дуже мало знають про ці події ... Ми багато не встигли, запізнюємося. Попереду – глибоке вивчення своєї історії» (чоловік, материкова Україна).

¹⁶ Гульнара Абдулаєва, Кримські татари: від етногенезу до державності (Київ: Гамазин, 2021).

¹⁷ Гульнара Бекірова, Пів століття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941-1991 роки). Нарис політичної історії (Київ: Критика, 2017).

¹⁸ Гульнара Бекірова, Андрій Іванець, Юлія Тищенко, Сергій Гоменко, Бекір Аблаєв, Історія Криму та кримськотатарського народу. Навчальний посібник (Київ: Кримська родина, 2020).

¹⁹ Певною мірою цю прогалину заповнила робота Валерій Возгрин, История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах (Симферополь: Издательский дом «Тезис», 2013). Однак, окрім того що робота написана російською мовою професором Санкт-Петербурзького державного університету текст має низку неточностей, а оповідь хронологічно обмежена 1956 роком, тираж видання складає лише декілька тисяч екземплярів.

Окрім проблеми загального знання історії народу, респонденти також вказують на конкретні білі плями у вивченні історичних процесів, подій чи постатей:

«Нам треба глибше вивчати Кримське ханство як період розквіту та позитивний досвід. Бо все що було після – період випробувань, болю та жаху. Щоб вийти з ролі жертви нам треба згадувати, що ми мали державність і більш заглиблюватися в те, якою вона була. Бо ми номінально знаємо про Кримське ханство, але ми не розуміємо тих процесів» (жінка, материкова Україна).

«Еміграція та анексія – настільки мало людей знають про ці події, що навіть немає що обговорювати» (жінка, Крим).

«1917 рік, про який навіть кримські татари дуже мало знають» (чоловік, материкова Україна).

«Коли ми говоримо Челебіджихан, Гаспринський – більшість кримських татар не розуміє, хто це» (жінка, материкова Україна).

Нагальною видається проблема не тільки вивчення історії народу, а насамперед її написання в кримськотатарському руслі та належне розуміння тих чи інших подій:

«Переписати і наново вивчати нашу історію. Ті сторінки, які нас змусили забути... Нам треба поставити себе в центр і з цього центру будувати себе. Ми центр історії. Не частина чужої історії» (жінка, материкова Україна).

«Треба повернути кримським татарам кримську історію. Як це роблять зараз українці» (чоловік, материкова Україна).

«Необхідно зрозуміти, що з нами сталося, чим це є для нас? Всі виголошують лозунги про Кримське ханство, що ми були великі. Але люди досі вірять у велич минулого без глибинного розуміння, що це дало. Тому є запит щось почати робити» (жінка, Крим).

«240 років кримські татари були жертвою. Ми маємо переосмислити всі наративи, які повертають нас до цієї ролі жертви, бо жертва не проактивна» (жінка, материкова Україна).

Якою ж є схема кримськотатарської історії? Аналіз усіх відповідей дозволяє скласти наступну схему (у хронологічному порядку):

1) Етногенез кримських татар;

Прикметно, що попри те що для кримських татар важливим є декларування свого статусу корінного народу Криму (і це має місце в усіх записаних інтерв'ю), етногенез як історичний процес згадали мимохідь лише два респонденти: «Кримське ханство, етногенез...» (чоловік, материкова Україна).

На жаль, не можна стверджувати що звинувачення кримських татар (на півострові) у прищості чи «монгольському походженні» зникли. Вочевидь, невиразну присутність етногенезу у схемі кримськотатарської історії можна пояснити низьким рівнем вивчення цього питання.

2) Кримське ханство (Алтин девір) (1441 – 1783);

Золота доба кримськотатарської історії, колиска кримськотатарського народу та період формування кримськотатарської державності. Крім цього, респонденти також відмічають важливе місце культури (ашикська поезія, театр), освіти (Зинджирли-медресе) та духовності (іслам) в Кримському ханстві. А також наголошують на необхідності вивчення доби Кримського ханства: *«Нам треба глибше вивчати Кримське ханство як період розквіту та позитивний досвід»* (жінка, материкова Україна), *«Усвідомлення феномену Кримського ханства, яке відіграло дуже помітну роль на великому просторі, включаючи європейські процеси»* (чоловік, материкова Україна). Прикметно, що попри романтизований образ не всі респонденти згадали про Кримське ханство у своїх відповідях.

3) Анексія Кримського ханства (1783);

Подія, що обірвала існування Кримського ханства, а кримських татар перетворила на колонізований Російською імперією народ. 1783 рік - катастрофа, трагічний перехід між власною державністю і періодом дискримінацій та витіснення народу з власної землі: *«Перша анексія. Ми перетворилися на меншість»* (жінка, материкова Україна), *«Усі лиха впали на нас і далі було тільки гірше»* (чоловік, за межами України).

4) Чорне століття (Кара асир) (1783 – 1883);

Дискримінаційна політика Російської імперії, витіснення кримських татар з Криму та заселення півострова призвели до зміни етнічного складу населення Криму. Респонденти відзначають, що в тогочасних обставинах еміграція з Криму була спробою збереження ідентичності для кримських татар: *«Вони тікали щоб на чужині зберегтися як народ, зберегти ідентичність»* (чоловік, за межами України) На думку деяких респондентів, віктимний наратив та пасивність кримських татар бере свій початок саме у цей період: *«Чорне століття. Це прикрі та гіркі процеси для нашого народу»* (жінка, материкова Україна).

5) Пробудження (Уянув деврі) (1883 – 1917);

Попри те, що політика Російської імперії стосовно кримських татар не змінилася, так само як і не припинилася напівпримусова еміграція корінного народу з Криму, період 1883 – 1917 років важливий діяльністю кримськотатарського просвітника та реформатора Ісмаїла Гаспринського. Саме йому в історії відводиться роль «будителя» народу від періоду стагнації та впливу релігійних лідерів, які були проти реформ (жінка, материкова Україна). На думку деяких респондентів, ідеї Гаспринського є актуальними і зараз (жінка, Крим).

6) Перший Курултай кримськотатарського народу(1917 – 1918);

Період першого Курултаю (у відповідях деяких респондентів також означений як «епоха Курултаю», «епоха Челебіджихана», «Кримська Народна Республіка») є вкрай важливою сторінкою історичної пам'яті народу та уявлення про самих себе, про що свідчить, зокрема, обізнаність респондентів із цим періодом. Респонденти відзначають демократичні процеси, а саме прийняття Конституції та рівні права для жінок та чоловіків (чоловік, материкова Україна). Кримську Народну Республіку називають «першою мусульманською демократичною республікою» (чоловік, материкова Україна) та «спробою побудувати національну державу» (чоловік, материкова Україна). Попри те, що республіці не судилося існувати, респонденти вказують на те, що це був «...прообраз нашої державності ... 1917 – 1918 роки стали містком між втраченою державністю Кримського ханства та періодом СРСР. Якщо б не стався цей короткий період республіки, то, мабуть, у нашій пам'яті б не залишилося наративів про державність як таку. А так у нас залишаються амбіції нації. Зрештою, інституційні прагнення звідти ж родом» (жінка, Крим).

7) Кримська Соціалістична Радянська Республіка (1921 – 1928) та радянські репресії (1928 – 1938);

Прикметно, що період Кримської радянської республіки («ленінська автономія»), що мав надважливе значення для легітимації вимог національного руху кримських татар (1956 – 1991), наразі втратив своє значення як коріння кримськотатарського суверенітету. Відповідно, про цей період майже не було згадано в опитуванні. Один з респондентів відзначив що цей період є вартим уваги у період до 1928 року, допоки діяла політика коренізації (чоловік, Крим). Натомість після 1928 відбулося дві хвилі репресій кримськотатарської політичної еліти та інтелігенції - «своє розстріляне відродження» (чоловік, материкова Україна.) Про це згадало декілька респондентів.

8) Депортація кримських татар (1944);

Депортація кримських татар, поза сумнівами, є центральною подією кримсько-татарської історії, що ділить її на «до» та «після». Про депортацію 1944 згадали абсолютно всі опитані респонденти. Цей акт геноциду є надважливим для розуміння колективної пам'яті кримських татар та їхніх уявлень про самих себе, а тому буде детально, з цитатами, окремим підрозділом, проаналізований далі.

9) Національний рух (1956 – 1991), повернення на батьківщину та Другий Курултай кримськотатарського народу (1991);

Боротьба кримських татар за свої права, насамперед за право жити на власній батьківщині є конче важливою не тільки для розуміння прагнень спільноти (про це мова піде далі), але й для колективної пам'яті народу, адже ці процеси не є значно віддаленими в часі від сьогодення. Респонденти відзначають, що «... повернення було ключем до збереження себе як нації» (чоловік, материкова Україна) У відповідях деяких респондентів депортація та повернення, а також повернення та національний рух є нерозривними процесами. Реперними точками повернення, на думку респондентів, є 1987, 1989 та 1991 (проведення другого Курултаю в Криму) роки.

10) Відбудова та відродження в Криму (1991 – 2014);

Облаштування на батьківщині після повернення не було простим: *«Наш розвиток в Криму до 2014 року був не завдяки, а всупереч»* (жінка, материкова Україна). Відбудова була як буквальною, так і фігуральною. Натомість для повного відродження, на думку респондентів, *«нам не вистачило 10 років, 2014 відкинув назад»* (жінка, материкова Україна).

11) Окупація та спротив (2014 –);

Слід наголосити, що сучасні нам події (включно з повномасштабним нападом Російської Федерації на Україну 24 лютого 2022 року) вже є частиною уявлень кримськотатарського народу про власну історію. Важливо, що у контексті подій останніх дев'яти років також присутній наголос на спротиві кримських татар в окупованому Криму: *«2014 – це і окупація, і спротив»* (чоловік, материкова Україна).

Наведена нами схема кримськотатарської історії, загалом, дискурсивно є корінною (indigenous) та складається з золотої доби (державності), колонізації (окупації) та боротьби за власні права²⁰. Найбільш важливими подіями та процесами кримськотатарської історії, на думку респондентів, є такі: депортація 1944 року, анексія Криму 1783 року, Кримське ханство, перший Курултай, повернення на батьківщину з вигнання та національний рух.

---

²⁰ Andrew Wilson, "Imagining Crimean Tatar History since 2014: Indigenous Rights, Russian Recolonisation and the New Ukrainian Narrative of Cooperation," *Europe-Asia Studies* 73, no. 5 (2021): 4-6.

Дійсно, домінування депортації як події, що мала місце у минулому народі, відзначають й інші дослідники²¹. Події 1920-х – 1930-х років (зокрема голод, колективізація та репресії) відійшли на другий план після колективної травми депортації і є зрідка згадуваними²²

3.1.2. Місце та значення депортації

Депортація кримських татар 1944 за злочинним задумом радянської влади мала назавжди викреслити кримськотатарський народ з демографічної мапи світу²³. Попри те, що кримські татари не тільки вижили, але й спромоглися повернутися на батьківщину, трагедія депортації залишила свій слід у колективній травму народу. Це неабияк вплинуло на уявлення народу про самих себе та бачення власної історії.

Наслідки депортації є настільки сильними, що відповідаючи на питання про ідентичність, деякі респонденти вказують, що кримських татар від інших громадян відрізняє те, що вони, кримські татари, були депортовані (чоловік, материкова Україна). Депортацію також називають фактором об'єднання народу.

В 1944 році депортація поділила життя народу на «до» та «після». Але й зараз пам'ять про цю трагедію та її оцінки складаються з дихотомій. З одного боку, вигнання завдало значних втрат, насамперед людських: в кожній родині були ті, хто загинув у дорозі чи в перші роки у спецпоселеннях. Також кримські татари втратили звичайний устрій життя та культурну ідентифікацію (жінка, материкова Україна), мову (жінка, Крим), підпали під вплив узбецької ментальності (чоловік, Крим) та середньоазійської культури (чоловік, материкова Україна). З іншого боку, внаслідок депортації кримські татари отримали «ін'єкцію» від сподівань на владу (чоловік, материкова Україна), стали сильніші (жінка, Крим), об'єдналися довкола загрози (чоловік, Крим), відбулася гомогенізація (чоловік, Крим) та утворення моноетнічної нації (чоловік, Крим), народ урбанізувався (жінка, Крим) та зберіг власну ідентичність (жінка, материкова Україна).

Прикметно, що ще не так давно питання про депортацію викликало б відтворення добре усталеного нарративу, оповіді про вигнання, успадкованої від старшого покоління. Зараз питання про депортацію підштовхує до рефлексування. ***Справді, респонденти відзначають, що існує запит на (пере)осмислення досвіду депортації та його значення для народу сьогодні та завтра.***

---

²¹ Эльмира Муратова, Ленора Дюльберова, Алимс Апселямова, Крымские татары в условиях трансформации политического пространства, (Симферополь: Ариал, 2020), 6.

²² Мартин-Олександр Кислий, «Наративи великого голоду: погляд з обох боків Перекопу», Наукові записки НаУКМА. Історичні записки Т.1. (2018): 84.

²³ Maksym Sviezhentsev, and Martin-Oleksandr Kisly, «Race in Time and Space: Racial Politics Towards Crimean Tatars in Exile, Through and After Return (1944-1991)», Krytyka, June 2021, <https://krytyka.com/en/articles/racial-politics-towards-crimean-tatars>.

Йдеться насамперед про те, що потрібна нова модель «світлої пам'яті» (жінка, материкова Україна), перетворення травми на пам'ять, символізм (жінка, материкова Україна), адже «депортація – це ядро нашого болю, якому треба приділяти більше уваги і говорити про це побіжно не хочеться» (жінка, Крим). Подолання травми депортації деякі респонденти бачать у реалізації права кримських татар на самовизначення (жінка, материкова Україна).

Виразним є також запит на вирішення проблеми віктимності, що виникла внаслідок депортації і, на думку деяких респондентів, досі дається взнаки (жінка, за межами України). Так віктимність може бути причиною мімікрії: *«Коллективна травма народу – “чому зі мною таке сталося?”, почуття провини та сорому. Людина починає соромитися того, хто вона є, бо через її ідентичність з нею вчинили саме так. Це запускає процес відмови від себе. Людина шукає навколо себе образи, на які вона хоче бути схожа, аби бути кимось іншим, тим, хто буде визнаний»* (жінка, материкова Україна). Згідно з деякими дослідженнями, віктимність спільноти є рушійною силою у пошуках справедливості, яка була порушена внаслідок депортації. Групова солідарність кримських татар довкола пошуку правди подібна до схожих процесів серед євреїв (Голокост) та українців (Голодомор)²⁴.

Насамкінець слід згадати про політичний вимір пам'яті про депортацію. На думку деяких дослідників, після 1991 року пам'ять про депортацію слугувала фактором політичної мобілізації кримських татар у Криму. Щорічні загальнокримські траурні мітинги на роковини депортації 18 травня були, зокрема, не тільки місцем об'єднання народу довкола пам'яті про загиблих, але й інструментом політичної боротьби за власні права²⁵. У цей день тисячі кримських татар з усього Криму збиралися в Сімферополі для того, аби висловити свої вимоги до влади, а також актуалізувати політичні та економічні потреби народу²⁶. Натомість після 2014 траурні мітинги 18 травня були заборонені окупаційною владою. Пам'ять про депортацію з публічного поля знову, як у радянські часи, перемістилася до родинного кола²⁷. Ця заборона певною мірою свідчить не тільки про відродження в Криму радянських дискримінаційних практик контролю над публічним простором та комеморативними практиками, але й про страх окупаційної влади перед мобілізаційним потенціалом 18 травня.

---

²⁴ Milana Nikolko, "Collective Trauma, Memories, and Victimization Narratives in Modern Strategies of Ethnic Consolidation: The Crimean Tatar Case," in *Crisis and Change in Post-Cold War Global Politics* ed. Erica Resende (Palgrave Macmillan, 2018), 78.

²⁵ Эльмира Муратова, "Память о депортации как фактор этнополитической мобилизации крымских татар," *Управление региональными конфликтами в условиях цифровизации современного общества: методология и практики реализации* : монография, ред. Н. Шибанова (Казань: Казанский университет, 2021), 300-302.

²⁶ Nikolko, "Collective Trauma, Memories, and Victimization Narratives in Modern Strategies of Ethnic Consolidation: The Crimean Tatar Case," 80.

²⁷ Мартін-Олександр Кислий, "Особливості проведення усноісторичних досліджень у сучасному Криму та нові старі наративи," *Слухати, чути, розуміти: Усна історія України XX-XXI століть*, ред. Гелінада Грінченко (Київ: Арт Книга, 2021), 265.

3.1.3. Чим для кримських татар став 2014 рік та окупація Криму? Уроки історії

Навесні 2014 року, під час окупації Криму Російською Федерацією, у спільноті кримських татар (особливо представників старшого покоління) з'явився страх повторної депортації корінного народу Криму²⁸. На події сьогодення так чи інакше накладаються фрейми минулого. Наприклад, добре описаний в літературі патерн пам'яті про депортацію («Рано-вранці в двері постукали озброєні солдати, дали 15 хвилин на збори та вигнали на вулицю»²⁹) набув нового звучання із появою такого явища, як ранкові обшуки в будинках кримських татар³⁰. В родинях кримських татар, враховуючи досвід 1944 року, збирали «тривожні валізки» на випадок депортації (жінка, Крим).

Дійсно, сьогодення актуалізують минулого, проводяться паралелі та відшукується подібний досвід в історії народу. У відповідях респондентів 2014 рік перегукується з анексією Криму 1783, яка відтепер стала «першою анексією»: *«Анексія Криму Катериною актуалізувалася на фоні другої анексії»* (жінка, материкова Україна), *«Ще одна окупація, незаконна анексія»* (жінка, Крим), *«2014 – велике випробування. Знову Москва прийшла на наші землі»* (чоловік, материкова Україна).

Примусова мобілізація населення оголошена Російською Федерацією, зокрема і в Криму, підштовхнула кримськотатарських чоловіків до виїзду за кордон. В соцмережах можна побачити порівняння цієї міграції з 19 століттям, коли кримські татари були вимушені їхати з Криму через утиски та військову повинність. Респонденти так само вказують на ці аналогії з 19 століттям: релігійна дискримінація (чоловік, материкова Україна), земельна політика (чоловік, материкова Україна), примусова військова повинність (жінка, материкова Україна). Більшість опитаних респондентів погоджується що такі паралелі є доречними. Більше того, вказують що *«будь-які перемоги [України] сприймаються з надією, як і в 19 столітті»* (чоловік, Крим). Деякі ж вважають що обставини еміграції в 19 столітті та зараз є різними: *«Зараз кримські татари суб'єктні, в 19 столітті – ні. В 19 столітті Крим не створював смислів. Зараз є вибір, тоді вибору не було»* (жінка, Крим), *«Тоді були інші умови, комунікації. Зараз світ відкритий і є зв'язок. Тобто виїзд без втрати коріння, без втрати зв'язку»* (чоловік, материкова Україна).

---

²⁸ Там само, 263–264.

²⁹ Greta Uehling, *Beyond Memory. The Crimean Tatar's Deportation and Return* (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 82.

³⁰ Hannah Smith, "Crimean Tatars Feel Familiar Threat of Persecution," Pulitzer Center, June 19, 2019, <http://pulitzercenter.org/reporting/crimean-tatars-feel-familiar-threat-persecution?fbclid=IwAR2nl3g9NeASiYeEp7u0JybydhwxeScqnFXLVAGk8rloZ6FhYY8no99uJjM>

Витіснення кримських татар з Криму також порівнюють з 1944 роком, звідси такі поняття як *гібридна депортація* та *самодепортація*. Репресії, переслідування, страх виселення та виїзд найбільш активних співвітчизників спричинили ретравматизацію кримськотатарського народу: *«Ми ще не відрефлексували травму депортації, тільки почали це робити. А тут нова травма накладася»* (чоловік, материкова Україна), *«Наші рани ще є свіжими, вони не зарубцювалися»* (чоловік, Крим), *«2014 – дежавю, ретравматизація, крок назад у реалізації політичних прав»* (жінка, за межами України), *«Постійний стрес. Я не знаю жодної родини в Криму яку б ця окупація не торкнулася, 9 років тиску та репресій»* (чоловік, материкова Україна), *«Кримські татари, які завжди вирізнялися своєю жагою до свободи, почали вибудовувати всередині себе в'язницю. Навіть в радянські часи ця тюрма не була такою великою. Я прожила в окупації 5 років і за 5 років в мене всередині з'явився цензор. Той самий процес що і протягом сотень років: я маю відмовитися від себе щоб залишитися в Криму. І є кримські татари які зробили крок в цю сторону»* (жінка, материкова Україна). Деякі респонденти є ще більш рішучими в своїх оцінках: *«Я б сказала це геноцид. Повільні тортури. Люди мовчать і бояться»* (жінка, за межами України).

Респонденти вказують що окупація Криму або відкинула народ у розвитку назад (жінка, материкова Україна), або ж суттєво загальмувала розвиток (чоловік, материкова Україна). Усі респонденти стверджують що 2014 рік став випробуванням для кримських татар та спричинив посилення резистентності (чоловік, материкова Україна). Зокрема, відзначають те що кримські татари закриваються в собі з метою зберегтися: *«Після 2014 кримські татари закрилися ніби консервна банка аби зберегти свої цінності в умовах окупації»* (жінка, материкова Україна), *«Зберегтися, але як метелик у коконі»* (жінка, материкова Україна). Перевірка на міцність *«хто ми і що ми»* (жінка, материкова Україна) є також суголосною з випробуваннями які постали перед народом у 1944 році: *«2014 став чимось подібним, він нагадав про проблеми, став випробуванням. У майбутньому 2014 буде займати таке ж місце як і 1944»* (жінка, Крим).

Не можна не відзначити той факт, що деякі респонденти бачать у поточних подіях можливості для кримських татар:

«Можливість показати всьому світові хто такі кримські татари, що у нас є право на цю територію, право на самовизначення»(жінка, материкова Україна.)

«Окупація – консолідуюча подія. Змінилися пріоритети, бачення себе. В подальшому будуть інші перспективи» (чоловік, Крим).

«Одноразовий сплеск проєктів націлених на підтримку культурної ідентичності» (жінка, за межами України).

«Ми і раніше не втратили свою ідентичність, і зараз не втратимо» (чоловік, Крим).

Деякі респонденти наголошують на ролі окупації в переформатуванні кримсько-татарсько-українських зв'язків:

«Без 2014 кримські татари і українці жили б в паралельних всесвітах» (чоловік, материкова Україна).

«Розуміння Україною, як державою, ролі кримських татар, є позитивним» (чоловік, материкова Україна).

«Україна почала розуміти кримських татар, міфи стали розвінчуватися. У кримських татар стало більше голосу в Україні після 2014» (жінка, материкова Україна).

«Те що ми історично декларували, про нашого спільного ворога, стало явним» (чоловік, материкова Україна).

«24.02 наша мета була досягнута: увесь світ побачив хто є хто» (чоловік, за межами України).

В останніх двох цитатах мова, звичайно ж, йде про Російську Федерацію. Загалом респонденти в опитуванні приділяють досить багато уваги сприйняттю Росії кримськими татарами:

«Якщо в тебе друг росіянин – тримай сокиру під рукою» (чоловік, материкова Україна).

«Неприйняття Росії, недовіра до Росії. Ми з Росією не друзі. Росія – звірі, жити з ними неможливо» (чоловік, Крим).

«Росія це ворог. Кримські татари були просякнуті цією ідеєю, це у фольклорі. Мій тато завжди казав: «якщо твій сусід росіянин, то тримай сокиру під подушкою». У кримських татар була позиція і розуміння що все зло яке приходить – воно приходить від росіян. На відміну від українців. Вони не розуміли загрозу від Росіян» (жінка, материкова Україна).

Справді, бачення Росії як одвічного ворога, який приносить кримським татарам лише зло, властиво уявленням кримських татар³¹. Однак, видається що ця ідея значно посилилася після повномасштабного нападу Росії на Україну.

---

³¹ Nikolko, "Collective Trauma, Memories, and Victimization Narratives in Modern Strategies of Ethnic Consolidation: The Crimean Tatar Case," 82; Кислий, "Особливості проведення усноісторичних досліджень у сучасному Криму та нові старі наративи," 264-266.

Підсумки

- **Кримські татари досі не мають історичного гранд-нарративу.** Респонденти відзначають слабкий рівень знання власної історії кримськими татарами. У випадку старшого покоління причина полягає у радянських заборонах на вивчення національної історії, натомість у випадку молодшого покоління – у відсутності як знарядь (навчальних матеріалів), так і інтересу. Популярна схема кримськотатарської історії є спрощеною: Кримське ханство як «золота доба», анексія Криму Російською імперією у 1783 році, перший Курултай та депортація народу у 1944 році. Але навіть цим історичним процесам бракує належного розуміння з боку спільноти. Так, наприклад, деякі респонденти вказують на потребу відрефлексувати травму депортації належним чином. Тим не менш, наведена схема відповідає уявленням народу про себе та свою історію, та складається з золотої доби (державності), колонізації (окупації) та боротьби за власні права.

- Депортація кримських татар є центральною подією кримськотатарської історії. Колективна травма депортації досі є надзвичайно сильною та залишає здатність впливати на уявлення кримських татар про себе. Однак, існує побоювання що віктимність позбавляє кримських татар суб'єктності. Певною мірою забезпечення права кримських татар на самовизначення має потенціал вирішити цю проблему. Позатим, це не відбудеться без належної історичної політики.

- Окупація Криму Росією в 2014 році стала настільки значним потрясінням для кримських татар, що з'явилися паралелі між 1994 та 2014 роками. 2014 став фактором ретравматизації для народу. Вкотре в історії кримських татар актуалізувалося уявлення про Росію як ворога, яке значно посилюється після 24 лютого 2022 року.

3.2. Прагнення кримських татар в історичному розрізі

Чи існує у спільноті кримських татар консенсус щодо того які ідеї та сенси в минулому були більш ефективні у питанні консолідації кримських татар? Чи зберігають вони свою актуальність зараз?

3.2.1 Консолідація народу в минулому

Слід зазначити що хронологічно у пошуках ідей та сенсів респонденти не заглиблюються глибше доби Ісмаїла Гаспринського (кінець 19 – початок 20 століть). Тобто **об'єднання у минулому так чи інакше вбачається довкола модерних за змістом ідей.** Проведене опитування наочно продемонструвало, що серед респондентів абсолютна більшість вважає, що у минулому найбільш консолідуючою **ідеєю була ідея повернення кримських татар з вигнання на батьківщину, в Крим.**

«Якщо говорити о консолідації кримських татар в історичному контексті, то, однозначно, це повернення в Крим з місць вигнання та самореалізація в Криму. Ця ідея була справді національною, тобто здатною консолідувати людей різного соціального бекграунду (вікового, гендерного, професійного). Важко назвати ідею, яка на якомусь іншому історичному етапі по своєму консолідуєчому потенціалу могла б зрівнятися з ідеєю повернення» (жінка, за межами України).

На другому місці ідея на позначення якої респондентами було використано наступні маркери: ідея державності, демократичній процесі 1917-1918 років, ідеї Челебіджихана, Міллі Фірка, перший Курултай, Кримська Народна Республіка. Цілком очевидно що тут йдеться про короткий період в який, після довгої перерви в 134 роки, було оформлено і майже до кінця реалізовано проєкт кримськотатарської держави. Цю ідею можна умовно окреслити як **«ідея державності»**, або, спрощено – ідея першого Курултаю.

«Ідеї Челебіджихана, створення Курултаю. Ідея демократії. Ми ще зможемо об'єднатися довкола цієї ідеї» (чоловік, за межами України).

«Челебіджихан та інші, вони мали задум створити державу в Криму» (жінка, Крим).

Двоє респондентів вказали ідеї Гаспринського як такі що ефективно об'єднували народ: *«Ми забули ідеї Гаспринського, хоча для того часу вони були важливі» (жінка, Крим).* Прикметно, троє респондентів обрали **ідею рідної землі** як таку що консолідувала народ у минулому: *«Земля консолідує та об'єднує, відчуття рідної землі» (чоловік, материкова Україна), «Ідея рідної землі – фактор консолідації» (чоловік, Крим), «Це земля на якій народ сформувався як нація. У нас немає іншої землі. Тільки Крим є нашим материнським ядром» (жінка, Крим).*

Отриманий калейдоскоп ідей та сенсів, насправді, досить просто складається у цілісне зображення, тлом якого є рідна земля, тобто Крим – батьківщина народу, а центральним елементом – право народу на самовизначення, тобто державність. Кримськотатарська еліта (Абдурешит Мехді, Номан Челебіджихан, Джафер Сейдамет та інші), яка на початку 20 століття дійшла ідеї про батьківщину та територіальну прив'язаність народу, сформувалася саме завдяки ідеям Гаспринського²². В короткий революційний період цю ідею було втілено у спробі створення власної держави. Депортовані в 1944 році кримські татари вимагали не тільки повернення на рідну землю, що, безумовно, було вкрай важливим, але й відновлення національно-територіальної автономії в Криму: *«Для мого покоління ідея права народу на самостійну побудову власної долі. А також національно-територіальна автономія. Об'єднувальним фактором було право самим вирішувати свою долю» (чоловік, материкова Україна).*

---

²² Brian Glyn Williams, *The Crimean Tatars. From Soviet Genocide to Putin's Conquest* (Oxford University Press, 2016), 50.

3.2.2. Національний рух

Втіленням ідеї повернення, єдності народу (*Бірлік*), кримськотатарськості (чоловік, материкова Україна), був національний рух кримських татар: *«В часи національного руху була національна ідея – повернутися на батьківщину, відновити те що було до депортації»* (жінка, Крим). Особливістю руху було те, що в ньому в тій чи іншій мірі брав участь увесь народ: *«Рух був масовий та низовий. У нас не було одного лідера, лідерів було багато у нас»* (чоловік, материкова Україна), адже увесь народ поділяв бажання повернутися в Криму (жінка, материкова Україна).

Дійсно національний рух кримських татар спирався на історичне право народу на свою землю (жінка, материкова Україна). На думку респондентів, він також спирався на цінності, які в ті часи переживалися із цінностями цивілізованого світу, але не СРСР. Серед них: боротьба з несправедливістю, права людини (чоловік, материкова Україна), право на свободу (жінка, Крим), моральність (чоловік, Крим), глобальний правозахисний порядок денний (жінка, Крим), спротив тоталітаризму (жінка, Крим), міжнародне право (чоловік, материкова Україна).

Кульмінацією національного руху став другий Курултай кримськотатарського народу, який був проведений у червні 1991 в Криму. Саме Курултай проголосив потребу у відновленні національного суверенітету кримських татар, що був втрачений внаслідок анексії 1783 року. Серед іншого було задекларовано право кримськотатарського народу на самовизначення в Криму³³. Опитані респонденти бачать Декларацію 1991 року як зафіксовану на папері місію та прагнення народу (жінка, материкова Україна), єдиний подібний документ, бо *«іншого немає»* (жінка, Крим), Конституцію (чоловік, материкова Україна).

Однак, на думку деяких респондентів, **Декларація так і залишилася лише документом** (чоловік, материкова Україна), більше того, вже у 2000-ті роки кримські татари вже не пам'ятали про те що існує ця Декларація (чоловік, материкова Україна).

Попри те що Декларація не була дієвим засобом, на думку більшості респондентів вона не втратила свою актуальність, адже *«ті задачі які були поставлені ще тоді, досі не є задоволеними в повній мірі»* (жінка, Крим), *«Прагнення кримських татар які були виражені в цій декларації – це була мрія яка мала пережити травму депортації. Ми могли б бути поміченими якби це було реалізовано»* (жінка, материкова Україна).

---

³³ Декларация о национальном суверенитете, Авдет (№15-16), 11 июля, 1991.

3.2.3. Деколонізаційні прагнення

Деякі респонденти стверджують що *«після повернення ми консолідуємо ідею не змогли сформулювати»* (чоловік, Крим), та ставлять питання *«чи є у нас взагалі ідеї?»* (жінка, Крим). У спільноті кримських татар справді існує запит на нову ідею, здатну об'єднати народ (*«Нам треба знайти щось що об'єднає народ»*) (жінка, материкова Україна), і цей запит стає дедалі актуальнішим.

Відповідаючи на питання про 2014 рік, респонденти зазначають, що окупація Криму відкинула кримських татар назад на 20 років. **Видається, що цей стрибок в часі назад, до епохи ідей, які так і не були, з різних причин, втілені, може бути ключем до пошуку ідеї чи консолідуючого прагнення.**

Адже:

«Повернення не задовільнило наше прагнення до справедливості. Наші права не були відновлені. Тоді ми зайняли не дуже конструктивну позицію, ми просили. Треба було бути більш рішучими, працювати аби нашу позицію не можна було ігнорувати» (чоловік, Крим).

Опитані респонденти стверджують, що прагнення до справедливості, з яким кримські татари поверталися на батьківщину, не ослабли (жінка, Крим), навпаки, стали більш очевидними після 2014 (чоловік, материкова Україна).

«Чим далі ми рухаємося вперед у часі – тим точніше наші формулювання справедливості» (жінка, Крим).

«Відчуття свободи – це цінність яка вкорінена в нашій прошивці» (чоловік, материкова Україна).

Однак, в умовах окупації «кримські татари відчувають «екзистенційну загрозу свого існування» (чоловік, материкова Україна), адже *«на окупованій території Російська Федерація використовує колоніальні методи Російської імперії та СРСР задля асиміляції та знищення ідентичності корінного народу Криму»* (жінка, материкова Україна). Дійсно, в Криму має місце посилення колонізаційних процесів, що відзначають респонденти:

«Не можна їх [росіян] наративи робити своїми, тому що вони чужі нам, загрозові. Згубні для народу. Зараз наші діти вимушені жити в цих наративах, потім ми будемо їх витягати» (чоловік, за межами України).

У спільноті кримських татар ледь помітно, але дозріває запит у деколонізації:

«Деколонізація добре зрозуміла для кримських татар за межами Криму, та для кримських татар-інтелектуалів в Криму» (чоловік, материкова Україна);

«Процес деколонізації нам треба пройти, це дуже важливо. Деколонізація – наша внутрішня робота. Наслідки колонізації дуже глибоко в нас сидять: сприйняття себе, своєї культури, історії» (жінка, материкова Україна);

«Кримським татарам підходить шлях деколонізації. Російська імперія розглядала кримських татар як туземців, п'яту колону Османської імперії. Незрозуміле, неблагонадійне населення. Крим розглядався як колонія. Суто руська земля де місцеве населення бовтається під ногами. Дуже важливо, деколонізація має відбуватися в головах: в ставленні, баченні, відмові від російського продукту» (жінка, материкова Україна).

Очевидно, що за поточних обставин деколонізація – це, насамперед, деокупація Криму, на яку з нетерпінням чекають кримські татари: *«Ось-ось впаде імперія, і ми знову повернемося до свого життя»* (чоловік, Крим).

Враховуючи вищевикладений аналіз історичних прагнень кримських татар, видається, що **новою функціональною ідеєю здатною ефективно об'єднати кримських татар як в умовах окупації, так і після деокупації Криму, може стати трикутник «батьківщина – самовизначення – подолання наслідків колонізації»**. Певною мірою така ідея перегукується з Декларацією 1991 року, окрім тієї відмінності що у Декларації йшлося про «подолання наслідків депортації»³⁴.

Варто відзначити, що деколонізація за визначенням нерозривно пов'язана з правом народу на власну землю, яке в цьому випадку не є анахронічним седентаризмом, а відновленням втрачених внаслідок колоніалізму прав. Адже у світі досі ідентичності, що вкорінені у територію, є незамінним інструментом для соціально та економічно повноцінного життя³⁵. Зрештою, заклики відмовитися від свого коріння звучать несправедливо по відношенню до тих, хто був примусово вигнаний зі своєї батьківщини³⁶

---

³⁴ Декларация о национальном суверенитете, Авдет (№15-16), 11 июля, 1991.

³⁵ Gaim Kibreab, "Revisiting the Debate on People, Place, Identity and Displacement," Journal of Refugee Studies 12, no. 4 (1993): 385.

³⁶ Stef Jansen, "Troubled locations. Return, the life course and transformations of Home in Bosnia-Herzegovina" in Struggles for home: violence, hope, and the movement of people, eds. Stef Jansen and Staffan Lofving (Oxford: Berghahn Books, 2009), 44.

Підсумки

- В історії кримськотатарського народу найбільш ефективно об'єднували народ ті сенси та ідеї, які мали на меті самовизначення народу та його боротьбу за власну землю та права. Зокрема, такими ідеями була ідея повернення на батьківщину з вигнання та ідея державності часі першого Курултаю.
- Національний рух кримських татар є успішною рольовою моделлю, прикладом втілення певної ідеї задля досягнення спільної мети.
- Деколонізація дійсно може стати тією ідейною рамкою, яка здатна вмістити в себе цінність та значення рідної землі (про що йшлося вгорі), право на самовизначення народу, а також звільнення від наслідків окупації. Зрештою, деколонізація має потенціал синхронізувати прагнення кримських татар з українським та загальносвітовим контекстом.

ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА

У заключній частині авторським колективом сформульовані висновки, які ґрунтуються на підсумках нормативного та описового дослідження питань, чого могли б і чого фактично прагнуть кримські татари як етнічнонаціональна спільнота, що бачить своє майбутнє в контексті розвитку України. Рекомендації, що наведені до більшості висновків, можуть сприйматись як поради або функціональні вимоги безвідносно конкретних акторів. Державні органи, самоврядні органи кримськотатарського народу, інституції громадянського суспільства можуть враховувати наведені рекомендації при формуванні та реалізації власних політик та ініціатив у межах своїх повноважень та сфер діяльності/відповідальності.

1. Політико-правові аспекти

1.1. Міжнародне право у сфері прав корінних народів, світовий досвід та застосування окремих його елементів в Україні можливі лише після ретельного аналізу, що надає відповіді на питання щодо релевантності, доцільності запозичення окремих практик. Таке запозичення має відповідати цілям кримськотатарського народу та не суперечити інтересам Української Держави. **Міжнародне право та світова практика зосереджуються на принципах та стандартах та не пропонують і не можуть пропонувати універсальні рецепти щодо змістовного наповнення прав корінних народів на самовизначення, в тому числі в частині реалізації права на автономію, її устрою та інших елементів.**

При розробці правових механізмів забезпечення права корінного народу на самовизначення, в тому числі під час проведення політичного діалогу щодо запровадження автономії, учасникам діалогу важливо враховувати міжнародне право та досвід інших країн, адаптуючи відповідні практики до кримського та загально-українського контекстів.

1.2. Ухвалення низки рішень Верховної Ради України, у тому числі закону України «Про корінні народи», а також підзаконних актів, спрямованих на визнання та реалізацію прав кримськотатарського народу свідчить про наявність політичної волі, діалогу та позитивну динаміку у розвитку профільного законодавства. Водночас визнання Українською Державою на рівні закону права кримськотатарського народу на самовизначення як корінного народу України зумовлює **необхідність вжиття заходів спрямованих на втілення цього права.**

Ключовою умовою для ефективної реалізації прав кримськотатарського народу є відновлення державою та кримськими татарами добросовісного та відкритого політичного діалогу з питання шляхів забезпечення права на самовизначення, що спиратиметься на принцип вільної, попередньої, та поінформованої згоди корінного народу.

1.3. Кримські татари наразі не формулюють чіткого бачення реалізації власних колективних прав, послуговуючись здебільшого абстрактними міркуваннями щодо необхідності їхньої реалізації в цілому. У комунікації з державою і суспільством, не приділяється значної уваги цілям, що їх має бути досягнуто шляхом запровадження автономії, що слугує інструментом реалізації прав корінного народу на самовизначення.

Кримськотатарському народу важливо консолідувати та посилити зусилля у донесенні українському суспільству власних прагнень та політичних цілей в частині реалізації своїх колективних прав у тому числі права на самовизначення.

2. Теоретичні основи для консолідації кримськотатарського народу зсередини та навколо загальноукраїнського порядку денного

2.1. Кримські татари гнучкі і відкриті в своєму колективному баченні майбутнього. **Націоналістичний принцип** в основі візії «політичні та культурні кордони мають збігатись», який втратив монополію на формування колективного світогляду етнонаціональних спільнот, **не є поширеним серед кримських татар**. При цьому визначення колективних цілей кримськотатарського народу в межах усвідомлення себе частиною українського суспільного та політичного простору ґрунтується на **умові належного визнання**, а також на **умові індивідуальної соціальної мобільності** осіб з його числа.

Усім учасникам суспільно-політичних процесів варто відповідально ставитись до висловлювань, рішень та дій, що можуть підважити розвиток кримськотатарського народу в межах України. Необережні рухи можуть спричинити розгортання подій за сценарієм, де причини та наслідки поєднуються в межах негативної спіралі взаємного нерозуміння та недовіри. І навпаки – покращення розуміння один одного, інтересів та мотивів з урахуванням відсутності в анамнезі значного негативу у відносинах між кримськими татарами та Україною як державою та українцями як її титульною нацією можуть запустити бажаний сценарій успішної взаємодії в межах спільного державного будівництва та націотворення.

2.2. Належне визнання кримськотатарського народу є основою для відчуття гідності кримськими татарами. **Місце кримських татар в історії країни, її сьогоденні та майбутньому мають бути помічені та артикульовані. Таке визнання може включати, зокрема, відновлення топоніміки в Криму, перегляд викладу історії в освітніх закладах в частині висвітлення ролі кримських татар, інтеграцію відповідних сенсів у символічний та інформаційний простір України.** Ключовим фактором визнання свого належного місця в розбудові Української держави та суспільства для кримських татар є реалізація кримськотатарським народом **права на самовизначення у формі автономії в Криму**. При цьому автономія розглядається як **кінцева цінність**, цінність per se, досягнення якої не слугує інструментом на шляху до інших цілей (наприклад, перегляд основ внутрішньополітичного порядку денного, безпосередній вихід на міжнародну арену, доступ до ресурсів, монополізація влади на півострові тощо). Виключенням є хіба що цілі відновлення кримськотатарської мови та імпульс для розвитку кримськотатарської культури.

Українській державі варто вжити заходи задля належного визнання кримських татар, оскільки створення Кримської автономії, заснованої на праві кримсько-татарського народу на самовизначення, сприймається як визнання права народу на гідність та відновлення історичної справедливості.

2.3. Індивідуальна мобільність і можливості професійної самореалізації на материковій Україні сприймаються кримськими татарами позитивно, зокрема, в порівнянні з ситуацією в Криму до 2014-го року, а також у порівнянні із обмеженими можливостями в умовах тимчасової окупації півострову Російською федерацією.

За умови поширення на деокупований півострів практик, притаманних материковій Україні, рівного ставлення до всіх громадян безвідносно етнічного походження, немає необхідності вжиття додаткових заходів позитивної дискримінації для осіб з числа кримських татар задля забезпечення їхньої соціальної мобільності.

2.4. Колективне цілепокладання кримськими татарами наразі підважене тимчасовою окупацією та обмеженням нею горизонту планування для більшої частини народу, а також браком лідерства, що унеможлиблює створення нових сенсів. **Уявлення щодо майбутнього бажаного стану наразі є абстрактними, будуючись навколо роздумів про збереження та розвитку власної ідентичності.**

Попри об'єктивні обставини кримським татарам варто відновити процеси творення та обговорення бачення колективного майбутнього.

2.5. Успішне формулювання цілей розвитку кримськотатарського народу залежить від розуміння внутрішніх особливостей спільноти та зовнішнього до спільноти середовища, у межах якого вона розвивається. Таким **середовищем** для кримських татар є **Україна як держава та суспільство.**

2.6. Серед маркерів, що дозволяють кримським татарам розрізнити «свій-чужий», опитані респонденти відзначають ключову **роль релігії, зв'язок із рідною землею, пам'ять про спільне минуле, волелюбність.** При цьому зазначається, що **релігія виконує функцію диференціації, але не консолідації** всередині спільноти через значну кількість релігійних течій всередині вірян. Роль мови сприймається неоднозначно на тлі скорочення сфери її вжитку.

Кримським татарам варто посилити процеси консолідації всередині народу на основі власних ключових характеристик. Винятком є питання релігії, щодо якого кримцям варто виробити терпимість до плюралізму, повагу до права людини на власну думку за умови недоторканності приватного простору іншого та відсутності претензії на узурпацію простору публічного. Місце мови в майбутньому народу потребує подальшого осмислення.

2.7. Спільнота наразі практично **припинила формування колективних норм поведінки**, що раніше визначались у традиційний та/або демократичний спосіб, що пов'язано із **занепадом формальних і неформальних інститутів у межах кримсько-татарського народу**. Спостерігається певний редукаціонізм правил поведінки в межах кримських татар до базових трансакційних відносин «ти-мені, я-тобі».

Кримським татарам варто відновити роботу з формування та формалізації інституцій, в межах яких відтворюватимуться правила стосовно всіх учасників відносин. Йдеться не лише про представницькі органи всього народу, але й такі інституції як земляцтва, студентські організації, культурні гуртки, мовні клуби тощо.

2.8. Місце кримськотатарського народу у межах середовища, в якому він розвивається, сприймається кримськими татарами через **дві оптики одночасно: відмінності, які можуть нести утилітарну користь для України, а також спільні характеристики, що уможливають інтеграцію кримських татар у загальні процеси без виокремлення себе за ознакою етнічного походження.**

2.9. Віднесення кримськими татарами себе до **мусульманського світу та родини тюркських народів**, що відрізняє їх від переважної більшості населення України, розглядається кримцями як можливість для внеску у справу посилення позицій Української держави та побудови містків порозуміння із відповідними державами та народами. Респондентами підкреслюється, що кримські татари вже успішно виконують такі функції в сферах культури, політики та дипломатії. Окремо відзначається притаманність кримським татарам **«культури честі»**, що може проявлятися позитивно при виконанні кримцями обов'язків, які передбачають служіння публічним інтересам.

Кримським татарам варто розвивати вміння артикулювати власну релігійну і культурну ідентичності як інструменти для зміцнення ролі України у відповідних міжнародних відносинах. Україні варто свідомо розвивати такі ініціативи, що слугуватимуть візитівкою для входження в інакше малозрозумілі та/або малодоступні середовища.

2.10. Спільне із українцями прагнення кримських татар посилити незалежність та суверенітет України, розбудувати вільну країну, де переважають цінності цивілізованого світу, з одного боку, зумовлює «безшовну» інтеграцію в інституції Української держави та суспільства. Водночас з іншого – амальгамація кримських татар без сигналізування власної окремішності може викликати дисонанс у певної частини українського суспільства, яка може намагатись відслідкувати внесок саме кримських татар у загальну справу.

Відповідно, **бажаний характер залучення кримських татар до загальноукраїнських процесів є під питанням** - чи їм варто брати участь у таких процесах як громадянам України безвідносно етнічного походження, чи навпаки - варто підкреслювати власну етнічність для відзначення внеску відповідної групи у загальну справу. Другий варіант свідчитиме про неготовність до формування спільної громадянської (або «світоглядної») ідентичності із кримськими татарами, яка не потребуватиме етнічної ідентифікації як обов'язкової складової інтеракцій із іншими співгромадянами.

Питання готовності українського суспільства до конструювання політичної нації, що заснована на «світоглядній» ідентичності, потребує подальшої широкої дискусії. З огляду на дискурси в межах такої дискусії та її результати кримським татарам варто орієнтуватись щодо власної стратегії поведінки – підкреслювати власну окремішність в усіх публічних процесах, де вони беруть участь, або ж «вливатись» до широких громадянських лав нової «світоглядної» ідентичності в тій її частині, що не суперечить внутрішнім особливостям спільноти.

3. Уроки історії як емпірична основа для консолідації кримських татар

3.1. Попри те що серед маркерів ідентичності згадується пам'ять про спільне минуле, респонденти відзначають **слабкий рівень знання власної історії кримськими татарами**. У випадку старшого покоління причина полягає у радянських заборонах на вивчення національної історії, натомість у випадку молодшого покоління – у відсутності як знарядь (навчальних матеріалів), так і інтересу. **Популярна схема кримсько-татарської історії є спрощеною:** Кримське ханство як «золота доба», анексія Криму Російською імперією у 1783 році, перший Курултай та депортація народу у 1944 році. Але навіть цим історичним процесам бракує належного розуміння з боку спільноти. Так, наприклад, деякі респонденти вказують на **потребу відрефлексувати травму депортації** належним чином.

Необхідним є написання гранд-нарративу кримськотатарської історії (що може бути синхронізовано із нагальною потребою оформлення нового гранд-нарративу української історії) та створення навчальних матеріалів/освітнього контенту різного ступеню заглибленості у матеріал. Нагальним є формування фахової історичної політики щодо висвітлення, збереження пам'яті та наукового опрацювання депортації кримських татар 1944 року. Комплексні заходи з цього питання та поява нової моделі пам'яті про трагедію дозволять мінімізувати негативний вплив колективної травми народу на поведінкові патерни у майбутньому.

Так само належними мають бути дії з інтеграції кримськотатарської історії в українську. В довгостроковій перспективі затребуваним є формування кримсько-татарської історичної школи.

3.2. Період першого Курултаю кримськотатарського народу (1917-1918 роки), а саме проголошення Кримської Народної Республіки та ухвалення її Конституції, є маловідомою сторінкою кримськотатарської історії. Водночас респонденти відмічають важливе значення тогочасних процесів (а саме їх демократичний характер) та потребу належного осмислення. Зрештою, **сучасні кримськотатарські інституції історично вкорінені саме у період Першого Курултаю. Окупація Криму Російською Федерацією та домінування габітусу виживання на півострові призвели до занепаду та кризи кримськотатарських інституцій.** Тим не менш, запит на перезапуск/створення інституцій є актуальним.

Вочевидь, на цей момент задовольнити в повній мірі запит на нові інституції на півострові неможливо з міркувань безпеки. З огляду на позитивну оцінку трансформацій, зокрема можливостей для мобільності та самореалізації, кримсько-татарські інституції можуть створюватися та розвиватися належним чином на материковій частині України.

3.3. Опитані респонденти звертають увагу на **відсутність дієвих ідей та сенсів придатних до об'єднання спільноти кримських татар** станом на зараз. Разом із тим, відзначається що історично найбільш **ефективним** у питанні **консолідації** народу була **ідея повернення народу на батьківщину, нерозривно пов'язана з відновленням справедливості та втрачених внаслідок депортації прав.** Національний рух кримських татар за повернення спирався на загальносвітовий правозахисний порядок денний та був анти-радянським (анти-тоталітарним) за змістом. Цінності свободи та гідності згадуються як властиві кримським татарам за замовчуванням.

З огляду на історію боротьби кримськотатарського національного руху, яка є впізнаваною та цінності якої поділяє абсолютна більшість спільноти, а також на те, що, згідно із твердженням деяких експертів, кримськотатарський національний рух не досяг своєї прикінцевої мети, видається, що консолідуючою для спільноти кримських татар може бути ідея деколонізації. Таке прагнення є комплексним та містить у собі розуміння наслідків довготривалої колонізації, переосмислення існуючих наративів, проактивну позицію та повернення собі суб'єктності. Ідея деколонізації відповідає запитам сьогодення та вписує прагнення кримських татар не тільки в український, але й в загальносвітовий контекст.